

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
Π.Μ.Σ.: ΠΟΛΙΤΙΚΗ –ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ**

**ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΑΠΟ
ΤΟΝ ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΚΕΙΜΕΝΙΚΑ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία του Βασίλειου Φίτσα

A.M.: ΠΓ2020322

Επιβλέπων

Αναπληρωτής Καθηγητής Γεώργιος Μιχαλακόπουλος

Μέλη Επιτροπής

Καθηγητής Σωτήριος Λίβας

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιωάννης Καρράς

Κέρκυρα, Οκτώβριος 2023

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην αυγή του 21^{ου} αιώνα, ο εθνικισμός, ο οποίος στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα είχε καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τη νοοτροπία του πληθυσμού της Τουρκικής Δημοκρατίας, τροφοδοτείται όλο και πιο πολύ με το θρησκευτικό στοιχείο του Ισλάμ. Βέβαια, η έντονη θρησκευτική τάση δεν αποτελεί πρωτόγνωρο χαρακτηριστικό, αφού δεν έπαψε ποτέ να υφίσταται βαθιά ριζωμένη στον τουρκικό λαό. Σε αντίθεση με τις αρχικές επιδιώξεις του ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας, το Ισλάμ έχει καταφέρει να διατηρήσει ισχυρή τη θέση του όχι μόνο στην πολιτική αλλά και σε ολόκληρη την τουρκική κοινωνία. Η εξέλιξη αυτή πυροδότησε έντονες συγκρούσεις μεταξύ των συντηρητικών ισλαμιστών και των κοσμικών εθνικιστών υποστηρικτών του Κεμάλ, μέχρι που το κυβερνών κόμμα, AKP, κατάφερε να αποβάλλει πλήρως από το πολιτικό σύστημα του προκατόχους του και να εγκαταστήσει τους δικούς του, φιλοκομματικούς. Ο ηγέτης του AKP, ύστερα από τις συνταγματικές τροποποιήσεις, έχει υιοθετήσει συντηρητική ισλαμική πολιτική πορεία, ενώ επικαλούμενος το μεγαλείο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προωθεί μια νέα τάση, αυτή του νέο-οθωμανισμού, η οποία αποτελεί κατασκεύασμα του θρησκευτικού εθνικισμού που εκφράζεται από τον Ερντογάν.

ABSTRACT

At the dawn of the 21st century, nationalism, which during the 20th century had largely determined the mentality of the population of the Turkish Republic, is increasingly fueled by the religious element of Islam. Of course, the strong religious tendency is not an unprecedented feature, since it has never ceased to exist deeply rooted in the Turkish people. Contrary to the original aspirations of the founder of the Turkish Republic, Islam has managed to maintain a strong position not only in politics but also in the entire Turkish society. This development sparked intense clashes between conservative Islamists and Kemal's secular nationalist supporters, until the ruling party, AKP, managed to completely jettison its predecessor's political system and install its own, pro-party ones. The AKP leader, after the constitutional amendments, has adopted a conservative Islamic political course, while invoking the greatness of the Ottoman Empire, he promotes a new trend, neo-Ottomanism, which is a construct of the religious nationalism expressed by Erdogan.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
1 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΚΕΜΑΛΙΚΗ ΕΠΟΧΗ.....	6
1.1 Η γένεση του Κεμαλισμού.....	6
1.2 Οι κατευθυντήριοι άξονες της κεμαλικής ιδεολογίας.....	8
1.2.1 Ρεπουμπλικανισμός.....	9
1.2.2 Λαϊκισμός.....	9
1.2.3 Κρατισμός.....	10
1.2.4 Επαναστατικότητα-Μεταρρύθμιση.....	10
1.2.5 Εθνικισμός.....	11
1.2.6 Εκκοσμίκευση.....	11
1.3 Ο τουρκικός εθνικισμός.....	13
2 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΙΣΛΑΜ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 20 ^{ου} ΑΙΩΝΑ.....	17
2.1 Από την κεμαλική στην πολυκομματική εποχή.....	17
2.2 Από το 1960 ως το 1980.....	19
2.3 Δεκαετία 1980: Η τουρκο-ισλαμική σύνθεση.....	22
2.4 Δεκαετία 1990: Το Πολιτικό Ισλάμ στο επίκεντρο.....	24
2.5 Τα τέλη του 90' και η αντίδραση στο «μεταμοντέρνο» πραξικόπημα.....	27
3 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΟΝ ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ.....	29
3.1 Η αντικατάσταση του κοσμικού καθεστώτος από το Πολιτικό Ισλάμ.....	29
3.2 Το ΑΚΡ στην εξουσία.....	33
3.2.1 Από το 2002 ως το 2007: Τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης.....	33
3.2.2 Από το 2007 ως το 2011: Η σταθεροποίηση στην εξουσία.....	34
3.2.3 Από το 2011 ως το 2016: Ερντογάν εναντίον Γκιουλέν.....	36
3.3 Ο «μονάρχης» Ερντογάν.....	38
3.4 Ο ισλαμικό – εθνικισμός του Ερντογάν.....	39
3.4.1 Το «οθωμανικό όνειρο».....	39
3.4.2 Η υπαρξιακή ανασφάλεια.....	40
3.4.3 Ερντογάν ως άλλος Κεμάλ.....	42
3.4.4 Η «Νέα Τουρκία» (Yeni Türkiye).....	43
4 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	46
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	50

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της εργασίας αυτής, είναι, μέσω της μεθόδου της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, να διερευνηθεί η πολιτική πορεία της Τουρκίας, αρχής γενομένης από το 1923, οπότε ιδρύθηκε από τον Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, ως τις μέρες μας. Λόγω της γειτνίασης και της σχέσης αλληλεπίδρασης με τη χώρα μας, αποτελεί επιτακτική η ανάγκη κατανόησης του τρόπου σκέψης, δράσης και συμπεριφοράς του τουρκικού λαού, καθώς και των παραγόντων που τους διαμορφώνουν, ώστε να είναι δυνατό να ερμηνευθεί ο τρόπος διακυβέρνησης, ο οποίος απέχει πολύ από αυτόν που εφαρμόζεται στις δυτικές κοινωνίες. Μέσα από την ιστορική αναδρομή της πορείας της Τουρκικής Δημοκρατίας, θαδειχθεί ότι η Τουρκία, στην προσπάθεια για πρόοδο και εκσυγχρονισμό, αντιμετωπίζει διάφορα προβλήματα που πηγάζουν από κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και κυρίως θρησκευτικούς λόγους. Θα γίνουν αντιληπτές οι αιτίες που το Ισλάμ, παρόλο που αρχικά τέθηκε στο περιθώριο, επανεμφανίστηκε στην πολιτική και πλέον αποτελεί, σε αντίθεση με τα πρώτα χρόνια μέχρι το 1950, τη βασική παράμετρο παραγωγής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Φυσικά, όλες οι αναταράξεις που συνέβησαν στην Τουρκία, επηρεάζουν την καλή γειτονία όχι μόνο με την Ελλάδα, αλλά και με την Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή.

Η Τουρκία έχει αποτελέσει σημαντική περιφερειακή δύναμη στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Όντας ένα κράτος που δημιουργήθηκε από τα ερείπια της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιχείρησε από τα πρώτα χρόνια να αφήσει πίσω ορισμένα στοιχεία και γνωρίσματα που είχαν σημαδέψει την οθωμανική ταυτότητα κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων. Μια τέτοια βασική παράμετρος που διαχρονικά είχε παίζει καθοριστικό ρόλο, ήταν το Ισλάμ.

Η θρησκεία αποτελούσε παράγοντα που διαμόρφωνε βασικούς άξονες του οθωμανικού κόσμου, όπως η άσκηση πολιτικής, τα ήθη και τα έθιμα, η γλώσσα, η συνύπαρξη με άλλες θρησκευτικές ομάδες εντός της αυτοκρατορίας, όπως οι Ελληνορθόδοξοι, οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι κ.λπ., η στάση απέναντι στις γνώσεις, την επιστήμη και την τεχνολογία του δυτικού κόσμου, οι νόμοι, κ.λπ.. Ωστόσο, ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, στο πλαίσιο της πολιτικής του κατεύθυνσης, πρόβαλε υποχρεωτική τη διάσταση της θρησκείας από την πολιτική, προκειμένου να αναδειχθεί ένας σύγχρονος κρατικός μηχανισμός, ο οποίος θα ανταποκρινόταν στις επιταγές του μοντέρνου, δυτικού πολιτισμού. Στον αντίποδα, αναπτύχθηκε ο εθνικισμός ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνοχή και τη μακροήμερευση του κράτους.

Η ισλαμική περιθωριοποίηση του Κεμάλ, όπως θα αναλυθεί εκτενώς στην εργασία, ήταν η αιτία δημιουργίας χάσματος εντός των κόλπων του κράτους, ανάμεσα σε εκείνους που υποστήριζαν τις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ και στους επικριτές τους που είχαν έντονο το θρησκευτικό συναίσθημα. Θα καταστεί αντιληπτή η δύναμη και η εξουσία των υπέρμαχων του Πολιτικού Ισλάμ που τελικά κατάφεραν να επικρατήσουν, μέσα από μια περίοδο ισχυρών συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων. Η εδραίωση, από το 2002, στην κυβέρνηση, του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, έχει επαναφέρει τη δυναμική των θρησκευόμενων πληθυσμιακών

ομάδων, ενώ έχουν μεταβληθεί πλέον, οι βασικές αρχές του κράτους που είχαν εκφραστεί από τον Κεμάλ, χαράσσοντας περαιτέρω πολιτική πορεία συγκερασμού του εθνικισμού με τον θρησκευτικό παράγοντα. Φαίνεται πως οι αρχές της εκκοσμίκευσης και του εθνικισμού έχουν αποκτήσει διαφορετική υπόσταση από τον Πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας, Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, ο οποίος αντιδρά στις δυτικές επιρροές και προσδοκά το κύρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η συγκεκριμένη εργασία αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια, με σκοπό την αναζήτηση των παραμέτρων που οδήγησαν στη μίξη του εθνικισμού με τον ισλαμισμό, αντικαθιστώντας τον εθνικισμό που είχε διατυπωθεί από τον Κεμάλ, στον οποίο απουσίαζε το θρησκευτικό αποτύπωμα. Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρονται οι βασικές αρχές και τα γνωρίσματα της πολιτικής ιδεολογίας που επέβαλε ο Κεμάλ, ώστε να στραφεί η Τουρκία προς τον εκμοντερνισμό, εφαρμόζοντας έναν κοσμικού τύπου εθνικισμό. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο, εστιάζεται το ενδιαφέρον στην ιστορική αναδρομή επανεμφάνισης του Πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία του 20^{ου} αιώνα, μέσα από την εξέταση των παραμέτρων που συντέλεσαν σε αυτό κάθε χρονική περίοδο, ενώ γίνεται κατανοητός ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων και η δύναμη που κατείχαν να μεταβάλλουν συνεχώς το πολιτικό γίγνεσθαι. Έπειτα, στο τρίτο κεφάλαιο, αναλύονται οι λόγοι επικράτησης του Πολιτικού Ισλάμ έναντι των υποστηρικτών της κεμαλικής θεωρίας, ενώ περιγράφεται εκτενώς η πολιτική που εφαρμόζει ο Ερντογάν, με την οποία κατάφερε να διατηρηθεί στην εξουσία, δίχως να ανατραπεί, το ισλαμικό κόμμα AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi, AK PARTİ), καθώς και το όραμά του να επιβάλει ένα διαφορετικό, ισλαμικο-εθνικιστικό, απολυταρχικό καθεστώς με οθωμανικές προεκτάσεις. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματά μας για την πολιτική πορεία της Τουρκίας, ενώ διαπιστώνονται οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής πραγματικότητας στο γειτονικό κράτος.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΚΕΜΑΛΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο ιδρυτής της Τουρκικής Δημοκρατίας, Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, εφάρμοσε έναν «ανατρεπτικό» τρόπο διοίκησης της τουρκικής κοινωνίας, μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σκοπός του ήταν να αφήσει πίσω τα «παλιά» και να εισάγει καινοτομίες με τις οποίες θα ήταν δυνατός ο εκσυγχρονισμός του κράτους.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, επιχειρείται μέσα από τρία επιμέρους υποκεφάλαια, να αναδειχθούν οι ριζικές αλλαγές που επέφερε ο τρόπος διακυβέρνησης του Κεμάλ, γνωστός και ως «κεμαλισμός», σε όλα τα επίπεδα της τουρκικής κοινωνίας, κατά την οργάνωση του κράτους. Το πρώτο υποκεφάλαιο ασχολείται με την εμφάνιση αυτής της νέας πολιτικής πορείας, κάτω από τις συνθήκες που διαμορφώθηκε, μετά την εγκατάλειψη της προγενέστερης των Οθωμανικών χρόνων. Στη συνέχεια, στο δεύτερο υποκεφάλαιο διεισδύουμε βαθύτερα στις βασικές αρχές της ακολουθούμενης κεμαλικής πολιτικής, ώστε να γίνουν κατανοητές οι σημαντικές τομές που επήλθαν στην τουρκική κοινωνία. Κρίνεται σκόπιμη η ανάλυση αυτών των αρχών, όπως διαφαίνεται στη συνέχεια της εργασίας, αποτέλεσαν αρκετές φορές στο μέλλον, αφορμή για τη δημιουργία πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, καθώς και ενόπλων αντιπαραθέσεων. Τέλος, στο τρίτο υποκεφάλαιο, δίνεται έμφαση στον εθνικισμό όπως εκφράστηκε σύμφωνα με τα κεμαλικά ιδεώδη, ενώ εστιάζεται το ενδιαφέρον στα συνθετικά του στοιχεία που απέχουν αρκετά από έτερες προσεγγίσεις που προϋπήρχαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

1.1 Η γένεση του Κεμαλισμού

Ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ που αναδυόταν σπουδαίος στρατιωτικός ηγέτης, την εποχή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαμελίζοταν, κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, κλήθηκε μετά το τέλος αυτών, να πρωταγωνιστήσει με επιτυχία στην πολιτική σκηνή της νεοϊδρυθείσας Τουρκικής Δημοκρατίας. Ο Κεμάλ, αντιλαμβανόμενος τη συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αντιτάχθηκε στο δόγμα του Πανισλαμισμού και του Οθωμανισμού που εκφράζονταν από τον Αμπντούλ Χαμίντ Β' και προέταξε τον τουρκικό εθνικισμό, με το σύνθημα «Η Τουρκία στους Τούρκους» (Βαρβούνης, 2008, σ. 27).

Πρόθεσή του ήταν η ύπαρξη ενός κράτους με διακριτά σύνορα, δίχως μειονότητες, του οποίου βασική προϋπόθεση για τη σωτηρία και τη μακροήμερευση, αποτελούσε η ενίσχυση του αισθήματος του «ανήκειν», από το σύνολο των πολιτών της Τουρκικής Δημοκρατίας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, επιβλήθηκε από τον Ατατούρκ μια νέα στρατηγική, ο επονομαζόμενος Κεμαλισμός, ο οποίος επέφερε σοβαρές τομές στους βασικούς άξονες της κοινωνίας (Γεωργίου, 2020, σσ. 10-13).

Ο Κεμαλισμός αποτέλεσε την ιδρυτική ιδεολογία της σύγχρονης Τουρκικής Δημοκρατίας που έκανε τα πρώτα της βήματα το 1923, μετά από την οριστική κατάρρευση του παλαιού οθωμανικού καθεστώτος. Η εφαρμογή της ιδεολογίας αυτής από τον εμπνευστή του,

Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, ορίστηκε από σαρωτικές πολιτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην πλήρη ρήξη του νέου τουρκικού κράτους από τον οθωμανικό προκάτοχό του και στην υιοθέτηση ενός εκσυγχρονισμένου τρόπου ζωής, συμπεριλαμβανομένης της εδραίωσης της ανεξιθρησκίας (Zurcher, 1998, σ. 181). Οι νέες αλλαγές, αφορούσαν παράλληλα στην κρατική υποστήριξη των επιστημών και στην παροχή δωρεάν εκπαίδευσης. Τα στοιχεία αυτά που εισήχθησαν για πρώτη φορά στην Τουρκία, κατά τη διάρκεια της προεδρίας του Ατατούρκ, αποτέλεσαν βασικές συντεταγμένες της ακολουθούμενης πολιτικής του (Mango, 2002, σ. 165).

Αρκετές ιδέες του Κεμαλισμού είχαν ήδη εμφανισθεί κατά τη διάρκεια της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό τη μορφή αναμορφώσεων προς αποφυγή, όπως λεγόταν τότε, της επικείμενης κατάρρευσης της Αυτοκρατορίας, αρχής γενομένης κυρίως με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι Νέοι Οθωμανοί στα μέσα του 19ου αιώνα, επιχείρησαν να δημιουργήσουν την ιδεολογία του οθωμανικού εθνικισμού ή οθωμανισμού, με σκοπό να καταπνίξουν τον ανερχόμενο εθνοτικό εθνικισμό στην Αυτοκρατορία και να εισάγουν για πρώτη φορά μια μορφή περιορισμένης Δημοκρατίας, διατηρώντας ταυτόχρονα τις ισλαμικές επιρροές. Στις αρχές του 20ου αιώνα, οι Νεότουρκοι εγκατέλειψαν τον οθωμανικό εθνικισμό υπέρ του πρώιμου τουρκικού εθνικισμού, ενώ υιοθέτησαν κοσμική πολιτική αντίληψη (Cleveland & Bunton, 2009).

Μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Κεμάλ Ατατούρκ, επηρεάστηκε τόσο από τις επιτυχίες όσο και τις αποτυχίες των Νεαρών Οθωμανών και των Νεότουρκων. Ηγήθηκε της ανακήρυξης της Δημοκρατίας της Τουρκίας, δανειζόμενος από τα προγενέστερα κινήματα, τις ιδέες της κοσμικότητας και του τουρκικού εθνικισμού, προωθώντας, για πρώτη φορά, τη δωρεάν εκπαίδευση και πλήθος μεταβολών που κατοχυρώθηκαν από μεταγενέστερους ηγέτες και συνέθεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές για τη διακυβέρνηση της Τουρκίας (Cuthell Jr., 2009, σσ. 56-60).

Πρόκειται αδιαμφισβήτητα για μια στρατηγική εκσυγχρονισμού που συντέλεσε στη μετάβαση στην κοσμική και εθνοτικά ενοποιημένη Τουρκική Δημοκρατία στη θέση που κατείχε η πολύ-θρησκευτική και πολύ-εθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Κεμαλισμός υπήρξε ιδεολογική δύναμη που έθετε όρια σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες, μέσω των οποίων επρόκειτο να οργανωθούν σημαίνοντα πεδία του κρατικού μηχανισμού στο πλαίσιο της τουρκικής μεταρρύθμισης. Η ακολουθούμενη πολιτική του ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας αποτέλεσε επίσημη κρατική ιδεολογία, η οποία βασιζόταν, σύμφωνα με τον εμπνευστή της, στην επιστήμη και στη λογική (Hale, 2013, σ. 19).

Καθίσταται λοιπόν σαφές, ότι οι μεταβολές που επήλθαν στο σύνολο της τουρκικής κοινωνίας, κατά τη διάρκεια του μονοκομματικού καθεστώτος (1923 ως 1946), όπως αυτό επιβλήθηκε από τον Κεμάλ και τους συνεργάτες του, φανερώνουν τις βασικές αρχές της ακολουθούμενης πολιτικής του Ατατούρκ και στη συνέχεια του Ισμέτ Ινονού, πολιτικού κληρονόμου του πρώτου. Επιπλέον, η στρατηγική που εφαρμόστηκε από τον ιδρυτή της

Τουρκικής Δημοκρατίας, δεν αποτελούσε ένα συστηματικά συγκροτημένο σύνολο ιδεών, αλλά αναπτύχθηκε σταδιακά, βάσει των ποικίλων συνθηκών και ιδιαιτεροτήτων που είχαν αναδυθεί στην Τουρκία κατά τη διάρκεια της εξουσίας του Μουσταφά Κεμάλ και πάντοτε ανάλογα με τον συσχετισμό των δυνάμεων της συγκεκριμένης εποχής (Dankwart, 1985).

1.2 Οι κατευθυντήριοι άξονες της κεμαλικής ιδεολογίας

Οι βασικοί πυλώνες της ιδεολογίας του Λαϊκού Ρεπουμπλικανικού Κόμματος, όπως αυτοί επιβλήθηκαν από τον Κεμάλ, στηρίχθηκαν στη θεωρία «Altı Ok», δηλαδή τα έξι βέλη. Διατυπώθηκαν το 1931, κατά τη σύνταξη και δημοσίευση του προγράμματος του κόμματος. Η ένταξή τους, στο Σύνταγμα της χώρας, συνέβη το 1937, δηλαδή μόλις ένα χρόνο πριν τον θάνατο του Κεμάλ. Πρόκειται για έξι βασικά αξιώματα που αποτέλεσαν συμβολικά και με τη μορφή έξι βελών, το έμβλημα του κόμματος: ο εθνικισμός, ο ρεπουμπλικανισμός, η εκκοσμίκευση, ο λαϊκισμός, ο κρατισμός και η επαναστατικότητα-μεταρρύθμιση (Πεσμαζόγλου, 1993, σσ. 268-285).

Εικόνα 1: Τα έξι βέλη – ιδέες του Κεμαλισμού, σύμβολο του Λαϊκού Ρεπουμπλικανικού Κόμματος

Πέραν όμως των βασικών αρχών που πλαισιώνουν την ιδεολογία του μονοκομματικού καθεστώτος, ο Κεμάλ, ταυτόχρονα, επεδίωκε την πρόοδο της κοινωνίας η οποία στο πέρασμα των τελευταίων αιώνων, λίγο πριν την κατάρρευση του οθωμανικού κράτους, είχε παραμείνει στάσιμη και καθυστερημένη. Αυτό το επιχείρημα ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την επιδίωξη για δημιουργία ενός ανεξάρτητου και ισχυρού κράτους, το οποίο θα κινούταν στα βήματα και στα πρότυπα των αντίστοιχων του Δυτικού κόσμου. Εν τούτοις, ανάμεσα στους στόχους του κεμαλικού καθεστώτος, συμπεριλαμβάνονταν η χειραφέτηση του γυναικείου φύλου, η προώθηση της εκκοσμίκευσης σε διάφορες πτυχές του καθημερινού βίου των πολιτών όπως είναι για παράδειγμα η επιβολή της δυτικής ενδυμασίας, η χρήση εκπαιδευτικού συστήματος

απαλλαγμένου από τις θρησκευτικές επιρροές και κυρίως η χρήση, παρόμοιου αστικού και ποινικού κώδικα χωρών όπως η Ελβετία και η Ιταλία (Hale, 2013, σ. 97).

Αξιολογώντας τις ριζοσπαστικές μεταβολές που επήλθαν στην τουρκική πραγματικότητα, γίνεται εμφανής η απόπειρα σοβαρής ρήξης με το παρελθόν. Το κεμαλικό καθεστώς διέφερε σε σύγκριση με το αντίστοιχο, παλαιό, οθωμανικό καθεστώς. Ο Κεμάλ θεωρήθηκε βασικός πυρήνας και κεντρικός ιθύνων νους της αναπόφευκτης σύγκρουσης με το παρελθόν. Επικράτησε δε στο συλλογικό υποσυνείδητο του πληθυσμού της χώρας, ότι η αποκοπή του Κεμάλ από το παρελθόν, εμφανίστηκε από την περίοδο της αναμέτρησης με τους Έλληνες στη Μικρά Ασία, τα έτη 1919 - 1922. Ο Ατατούρκ πρόβαλε αυτή τη νέα πραγματικότητα, το 1927, κατά τη διάρκεια της περίφημης ομιλίας του με τίτλο Nutuk, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχε επηρεαστεί από παλαιότερα μεταρρυθμιστικά κινήματα των τελευταίων δεκαετιών του οθωμανικού κόσμου (Kazancigil , 1981, σσ. 37-56).

Θεωρείται σκόπιμο σε αυτό το σημείο, να επιχειρηθεί μία σύντομη ανάλυση των αρχών που αντιπροσωπεύουν τις μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος, με στόχο την βαθύτερη κατανόηση του τρόπου διακυβέρνησης. Μεγαλύτερη δε έμφαση, θα δοθεί στις αρχές του εθνικισμού και της εκκοσμίκευσης, οι οποίες αφορούν τη συγκεκριμένη εργασία και γενικότερα αποτελούν την αιτία συγκρούσεων που θα αναλυθούν παρακάτω.

1.2.1 Ρεπουμπλικανισμός

Αναφέρεται στην ιδέα περί αβασίλευτης δημοκρατίας. Σταδιακά είχε ήδη αρχίσει να κυφορείται από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, παρόλο που δεν είχε προωθηθεί σε μεγάλο βαθμό το σκεπτικό για την κατάργηση του σουλτάνου. Είναι δυνατό να θεωρηθεί πως υπήρξε αποτέλεσμα των επιρροών που είχαν ασκήσει οι θεωρίες παλαιών στοχαστών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όπως του Τοκβίλ, του Μοντεσκιέ, του Ρουσσώ και του Βολταίρου, στη σκέψη Οθωμανών λογίων, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε και ο Μουσταφά Κεμάλ, αντιδρώντας στο σουλτανάτο και στο χαλιφάτο (Dankwart, 1985, σσ. 237-247).

Με αυτόν τον τρόπο, ο Ατατούρκ, επιχείρησε να εδραιώσει τη δημοκρατία στα όρια του κράτους που προέκυψε από τη Συνθήκη της Λωζάννης, προσαρμόζοντάς την στα δυτικά πρότυπα. Βέβαια, με την επιβολή του μονοκομματικού καθεστώτος, κάθε άλλο παρά δημοκρατικός, βάσει των ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών, περιγράφεται ο κεμαλικός τρόπος διαχείρισης της πολιτικής εξουσίας, αφού απαιτούσε από τους πολίτες να υπακούν στο κόμμα του, χωρίς να αφήνει περιθώρια αντιπολίτευσης (Kizilyurek, 2006).

1.2.2 Λαϊκισμός

Συνεχίζοντας τη χάραξη της δικής του πολιτικής πορείας, παραμερίζοντας τις ιδιοσυγκρασίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Ατατούρκ εναντιώθηκε στην πάλη των τάξεων και πρόταξε το συμφέρον του λαού. Διαπίστωσε ότι τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το προσωπικό συμφέρον του Σουλτάνου, τοποθετούνταν πάνω από

το γενικό συμφέρον του έθνους, γεγονός που συνέβαλε στην κατάρρευση της Αυτοκρατορίας (Παπακώστα, 2010, σσ. 17-18).

Κράτος και λαός αποτελούσαν αλληλένδετους κρίκους στην Τουρκία. Το κράτος κατείχε κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνία. Αποτελούσε τον διαμεσολαβητή στις όποιες εντάσεις υπήρχαν μεταξύ των κοινωνικών τάξεων (Λίβας, 2017, σσ. 25-27). Παράλληλα, ο Κεμάλ τόνιζε τη μεγάλη σημασία της συμβολής του λαού στην ευημερία του κράτους. Το 1920 είχε δηλώσει ότι «...η θεμελιώδης πραγματικότητα της σημερινής ύπαρξής μας έχει αποκαλύψει τη γενική τάση του έθνους που είναι λαϊκισμός και κυβέρνηση του λαού. Αυτό σημαίνει πως η διακυβέρνηση της χώρας πρέπει να περάσει στα χέρια του λαού» (Bernard, 2001, σ. 508). Με αυτόν τον τρόπο θεωρούσε ότι για να διατηρηθεί ακέραιη η πορεία του κράτους, ήταν αναγκαία η εξάλειψη των ταξικών διαφορών ή των προνομίων που υπήρχαν, ώστε το σύνολο του πληθυσμού να αισθάνεται υπερήφανο που έχει την τουρκική υπηκοότητα και να εργάζεται ενωμένο για τη διατήρηση και εμπέδωση της εθνικής ταυτότητας (Μουστάκα, 2015, σ. 33).

1.2.3 Κρατισμός

Πρόκειται για τη νόμιμη παρέμβαση του κράτους σε όλους τους τομείς της ζωής των Τούρκων πολιτών, όπως στην εκπαίδευση, στη θρησκεία, στην πολιτική και κυρίως στην οικονομία. Στηρίζεται στο γεγονός ότι ο κυβερνητικός έλεγχος είναι επιβεβλημένος, για να ευημερήσει η κοινωνία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το επώνυμο που δόθηκε στον Κεμάλ, Ατατούρκ, δηλαδή «πατέρας των Τούρκων», σε πλήρη αντιστοιχία με την έκφραση «ντεβλέτ μπαμπά», δηλαδή κράτος-πατέρας (Dumont, 1984, σσ. 39-41).

Στην κατεύθυνση της ανεξαρτησίας και ισχυροποίησης της Τουρκίας, η πολιτική ηγεσία στόχευε στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η οποία όμως ήταν δυνατό να επιτευχθεί μόνο μέσω των κρατικών επεμβάσεων. (Kongar, 1999). Ο Κεμάλ, αντιλήφθηκε ότι για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, ήταν απαραίτητη η οικονομική και τεχνολογική πρόοδος, οπότε κινούμενος πάντα με γνώμονα το εθνικό συμφέρον, εφάρμοσε ένα είδος μεικτής οικονομίας, όπως αυτό εμφανίζεται στις δυτικές κοινωνίες, στο οποίο υφίσταται κυβερνητικός έλεγχος σε κάθε πτυχή της οικονομίας, ενώ ενισχύεται παράλληλα η ιδιωτική πρωτοβουλία (Μουστάκα, 2015, σ. 33). Ο κρατισμός, συμπεριλήφθηκε στο Σύνταγμα τον Φεβρουάριο του 1937 (Λίβας, 2017, σ. 37).

Ιδρύθηκε η Κεντρική Τράπεζα της Τουρκικής Δημοκρατίας, υποστηρίχθηκε η εγχώρια παραγωγή, εθνικοποιήθηκαν οι σιδηρόδρομοι, αναπτύχθηκε η γεωργία και γενικότερα, παρά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, η οικονομία γνώρισε σταθερή, θετική, πορεία. Με την υποστήριξη της οικονομίας βέβαια, η πολιτική ηγεσία κατάφερε να δημιουργήσει μία νέα αστική τάξη, οι εκπρόσωποι της οποίας συνέβαλαν σημαντικά στην πρόοδο της ιδιωτικής βιομηχανίας. Διατηρούσε δε, σχέσεις εξάρτησης με την κυβέρνηση, ενώ, με την πάροδο των χρόνων, αύξανε συνεχώς την ισχύ και την επιρροή της (Μούδουρος, 2017, σ. 83).

1.2.4 Επαναστατικότητα-Μεταρρύθμιση

Η επιβεβλημένη ανάγκη για εκσυγχρονισμό που αφορά στη μετάβαση από τον οθωμανικό, στον σύγχρονο, μοντέρνο, δυτικόμορφο και προοδευτικό τρόπο ζωής. Οι αλλαγές που έγιναν ήταν σαρωτικές, αφού οι πολίτες όφειλαν να παραμερίσουν τις παραδοσιακές τους αντιλήψεις και να τις αντικαταστήσουν με νέες, σύγχρονες, ώστε το κράτος να αναπτυχθεί.

Όπως αναφέρει και ο Aydogan (2002, σ. 369), για τον Μουσταφά Κεμάλ οι μεταρρυθμίσεις «μόνο αρχίζουν, ποτέ δεν τελειώνουν». Το εύρος των μεταβολών στο τουρκικό κράτος από τον Ατατούρκ, εντοπίζεται σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνίας. Η εφαρμογή τους επιβλήθηκε εξαναγκαστικά, ενώ επήλθαν τομές σε παραδοσιακές αρχές και αντιλήψεις. Στον βωμό του εκμοντερνισμού, άλλαξε τους νόμους, το αλφάβητο, την αρίθμηση, καθιέρωσε το επώνυμο στα ονόματα των Τούρκων, απέσυρε το φέσι, παραγκώνισε την παραδοσιακή ενδυμασία χάριν της ευρωπαϊκής και γενικότερα συντάχθηκε με την επιστήμη και τον νεωτερισμό (Ataturk, 2004).

1.2.5 Εθνικισμός

Η έννοια του έθνους σύμφωνα με το Λαϊκό Ρεπουμπλικανικό Κόμμα, αφορούσε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, εντός του οποίου υφίσταται ένα σύνολο πολιτών με κοινή γλώσσα, πολιτισμό και αντιλήψεις (Σαρρής, 1992, σ. 54). Ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την έννοια του «εδάφους» και της εδαφικής επικράτειας, ενώ περιοριζόταν, στα εδαφικά σύνορα της Τουρκίας (Dankwart, 1985). Πρόκειται για μια πολύ σημαντική ποιοτική διάκριση του κατεξοχήν κεμαλικού εθνικισμού σε σύγκριση με το αμάλγαμα του τουρκικού εθνικισμού που προβάλλεται από την τουρκική ηγεσία στις μέρες μας.

Στόχος του ήταν η υιοθέτηση νέας εθνικής ταυτότητας, την οποία όφειλαν να ασπαστούν όλοι οι πολίτες, ανεξαρτήτως θρησκείας. Για να κερδίσει την αγάπη των πολιτών για την πατρίδα, κατασκεύασε ιστορικούς μύθους, οι οποίοι συνέβαλαν στην τόνωση του ηθικού και ενίσχυσαν το αίσθημα του ανήκειν σε ένα κράτος. Ο Κεμάλ δημιούργησε συλλογική μνήμη, επαινώντας τον τουρκικό πολιτισμό που αναπτύχθηκε από τον λαό, ως έναν από τους σπουδαιότερους πολιτισμούς των σύγχρονων ανεπτυγμένων κρατών, συνθέτοντας έτσι την Τουρκική Ιστορία, η οποία επρόκειτο να διδαχθεί στις εκπαιδευτικές δομές (Bernard, 2002, σσ. 78-84). Στην προσπάθειά του αυτή, συνέβαλε πλήθος κρατικών μηχανισμών όπως οι Ένοπλες Δυνάμεις και το σχολείο. Για παράδειγμα, υπήρξε ενιαία διαμόρφωση των σχολικών βιβλίων, σε όλα τα εκπαιδευτικά επίπεδα, ξεκινώντας στις πρώτες σελίδες με την τουρκική σημαία, τον εθνικό ύμνο και τη φωτογραφία του Ατατούρκ, ενώ κατέληγε στην χαρτογραφία, η οποία απεικόνιζε τα μέρη του κόσμου όπου υπάρχουν συγγενείς Τούρκοι είτε γλωσσικά είτε φυλετικά ως σημείο τόνωσης του τουρκικού φρονήματος (Μιχαλακόπουλος, 2022).

1.2.6 Εκκοσμίκευση

Πρόκειται για βασική αρχή στην κεμαλική πολιτική. Ο Κεμάλ, ενώ αρχικά, στη διάρκεια του πολέμου εναντίον των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, το διάστημα μεταξύ του 1919 και του 1922, είχε κάνει λόγο για «Ιερό πόλεμο», εργαλειοποιώντας τη θρησκεία προς όφελός του, με

σκοπό την παρακίνηση των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ανατολίας, στη συνέχεια παραγκώνισε το θρησκευτικό στοιχείο από τον δημόσιο βίο και το περιόρισε σε ιδιωτικό επίπεδο. Το Ισλάμ δεν ήταν τίποτα περισσότερο παρά ένα είδος ομογενοποιητικού και ενοποιητικού παράγοντα στη διάρκεια του πολέμου, αφού από τα πρώτα χρόνια δημιουργίας της Τουρκικής Δημοκρατίας, υιοθετήθηκε μια σειρά κατευθύνσεων με στόχο την προώθηση της κοσμικότητας στην τουρκική κοινωνία. Τέτοιες πολιτικές αφορούσαν λόγου χάρη στο κλείσιμο θρησκευτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και στην απαγόρευση ανάμιξης του θρησκευτικού παράγοντα με τομείς του δημοσίου βίου, όπως η εκπαίδευση και η πολιτική (Alaranta, 2011, σ. 38).

Η εφαρμοζόμενη εκκοσμίκευση από τον Κεμάλ, μπορεί να θεωρηθεί συναφής με εκείνη που καλλιεργήθηκε στη Γαλλία από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης (τέλη του 18ου αιώνα). Οι ρίζες της κοσμικότητας του Ατατούρκ εντοπίζονται στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έλαβαν χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του οθωμανικού κράτους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτελούσε ένα ισλαμικό κράτος, στο οποίο ο αρχηγός κατείχε τη θέση του Χαλίφη. Η οργάνωση του κοινωνικού συστήματος βασιζόταν στον θρησκευτικό σχεδιασμό Millet και στο νόμο της Σαρία, επιτρέποντας την ενσωμάτωση της θρησκευτικής ιδεολογίας στο οθωμανικό διοικητικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο (Kazancigil , 1981).

Ο Κεμάλ λοιπόν, επιδιώκοντας να επιτύχει τον εκδυτικισμό, ήθελε να αποστασιοποιηθεί από οτιδήποτε σχετίζονταν με τον οθωμανισμό και τον ισλαμισμό. Γνώριζε ότι για να καταφέρει να εφαρμόσει τις νέες ιδέες και αλλαγές στο τουρκικό κράτος, ήταν επιβεβλημένος ο διαχωρισμός κράτους – θρησκείας και κατ' επέκταση κληρικών, διότι ήταν οι μόνοι που με πρόσχημα την θρησκεία, μπορούσαν να κινητοποιήσουν τον κόσμο να προβάλλει αντίσταση εναντίον της πολιτικής ηγεσίας. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για την κατανόηση της κεμαλικής αποστροφής προς την θρησκεία, αλλά και των ανθρώπων που την εκπροσωπούν, αποτελεί ένα απόσπασμα του περίφημου λόγου του Κεμάλ με την ονομασία «Nutuk»:

«Δυστυχώς δεν μου επιτρέπεται να μη συζητήσω το θέμα της ύπαρξης, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, αυτών που, όπως γίνεται εδώ και αιώνες, επωφελούνται από την άγνοια και τον φανατισμό όλων των εθνών και προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τη θρησκεία ως μέσον για να επιτύχουν χιλιάδες πολιτικά οφέλη και στόχους. Μέχρις ότου η ανθρωπότητα διαχωρίσει τα συναισθήματα και την επιστήμη της θρησκείας και τα απομακρύνει από κάθε είδους ανόητους ανθρώπους, και ώσπου αυτά να ξεκαθαρίσουν και να ωριμάσουν υπό το φως της πραγματικής επιστήμης και της ειδικής γνώσης, θα συναντούμε διαρκώς ηθοποιούς του θρησκευτικού έργου» (Ataturk, 2004, σσ. 563-564).

Μέσα από αυτά τα λόγια γίνεται εύκολα αντιληπτή η εναντίωση στις θρησκευτικές δυνάμεις που αντιτίθενται και πολεμούν τον εκσυγχρονισμό και τη δημοκρατία. Σύμφωνα με τον Κεμάλ, το τουρκικό κράτος πρέπει να κρατάει ίδιες αποστάσεις από κάθε θρησκεία, ενώ οφείλει να μην προωθεί, ούτε να καταδικάζει οποιοδήποτε σύνολο θρησκευτικών πεποιθήσεων (Suna, 1980). Στην πραγματικότητα, ο κοσμικός χαρακτήρας που προώθησε ο Κεμάλ, δεν υπονοεί ούτε

υποστηρίζει τον αγνωστικισμό ή τον μηδενισμό, αλλά ενισχύει την ελευθερία σκέψης και την ανεξαρτησία των θεσμών του κράτους από την κυριαρχία της θρησκευτικής αντίληψης και των θρησκευτικών θεσμών.

1.3 Ο τουρκικός εθνικισμός

Ο τουρκικός εθνικισμός διαφοροποιήθηκε από άλλες εθνικιστικού τύπου προσεγγίσεις που εμφανίστηκαν εντός της οθωμανικής κοινωνίας, όπως του πανισλαμισμού, του παντουρανισμού και του παντουρκισμού, αφού όπως απέδειξε το παρελθόν, ελλόχευε ο κίνδυνος αφανισμού του τουρκικού κράτους. Αρχικά, ο πανισλαμισμός, είχε προβάλει το σκεπτικό της ένωσης όλων των μουσουλμάνων του πλανήτη σε μια ενιαία κρατική οντότητα, υπό την ηγεσία του Οθωμανού σουλτάνου, ως χαλίφη τους (Motadel, 2014, σ. 197). Στη συνέχεια, ο παντουρανισμός πρέσβευε την ένωση, αντίστοιχα, όλων των τουρκικής καταγωγής πληθυσμών του κόσμου, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων λαών της Ευρώπης που γενετικά σε κάποιο βαθμό προέρχονταν από αρχαίους τουρανικούς πληθυσμούς της Ασίας, όπως για παράδειγμα οι Φιλανδοί και οι Ούγγροι και γενικότερα τους λαούς που μιλούσαν «τουρανικές γλώσσες» (Arnakis, 1960). Τέλος, ο παντουρκισμός που βασιζόταν στον κοινωνικό δαρβινισμό, προωθούσε την ιδέα περί πολιτιστικής και πολιτικής ένωσης μεταξύ μιας σειράς τουρκικών πληθυσμών της Ευρασίας, συμπεριλαμβανομένων αυτών της Μικράς Ασίας, του Καυκάσου, της Κριμαίας, της Κεντρικής Ασίας (Καζακστάν, Τουρκμενιστάν, Ουζμπεκιστάν κ.λπ.), όπως επίσης και αρχαίων τουρκομογγολικών πληθυσμών της Σιβηρίας και της δυτικής Κίνας (Imge, 2021).

Τα λόγια του Κεμάλ στον ρητορικό του λόγο ήταν τα εξής:

«Υπενθύμισα στο έθνος ότι δεν πρέπει πια να συνεχιστεί η μεγαλομανία να νομίζουμε ότι είμαστε οι κυρίαρχοι του κόσμου. Αρκούν οι καταστροφές που προκαλέσαμε στο έθνος με την υπακοή στους ανόητους και την αφέλεια να μην αναγνωρίζουμε τη διεθνή κατάσταση και την πραγματική μας θέση στον κόσμο! Δεν μπορούμε να επιτρέψουμε να συνεχιστεί ενσυνείδητα η θλιβερή αυτή κατάσταση!» (Ataturk, 2004).

Από τα πρώτα χρόνια που ανέλαβε την εξουσία, ο Ατατούρκ κατέστησε σαφές ότι η Τουρκία έχει σαφή σύνορα και εδαφική επικράτεια. Συνεπώς, κατέστειλε και απαγόρευσε οποιαδήποτε αντίληψη με αίσθημα επεκτατισμού, ενώ οι αντιφρονούντες, απομακρύνθηκαν με τη βία (Οζκιριμιλί & Σοφός, 2008). Η ρήση του, *«Ειρήνη στην πατρίδα, ειρήνη σε ολόκληρο τον κόσμο»* (Ataturk, 2004, σ. 66), φανερώνει την πρόθεση για εδραίωση της αρμονίας εντός και εκτός των εδαφικών συνόρων της χώρας, ώστε να καταστεί δυνατή η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων που θα βοηθούσαν το κράτος στον εκσυγχρονισμό του.

Όσον αφορά στο εσωτερικό του κράτους, παρά την περιθωριοποίηση των παλαιότερων απόψεων, ο Κεμάλ διατήρησε και προσάρμοσε ορισμένες ιδέες παλαιών θεωρητικών όπως των Ziya Gokalp, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura και Mehmed Emin που αναφέρονταν στην κοινή γλώσσα και πολιτισμό (Dumont, 1998, σσ. 29-30). Η συνεχής επίκληση του Κεμάλ στην κοινή

τουρκική γλώσσα και στα κοινά τουρκικά ήθη και έθιμα, συντέλεσε στο να θεωρηθούν από τους κεμαλικούς ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία για τη διατήρηση της ενότητας της νεότευκτης Τουρκικής Δημοκρατίας (Alaranta, 2014, σ. 183). Φαινομενικά, έδειχνε να μην ξεχωρίζει κανέναν πολίτη εντός της τουρκικής επικράτειας, ωστόσο, Τούρκος, θεωρούταν αυτός που μιλούσε την τουρκική γλώσσα, για αυτό επέβαλε στο σύνολο του κράτους την ομιλία και τη γραφή της τουρκικής γλώσσας και τη διατήρηση κοινής κουλτούρας, προάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μία ενιαία εθνική ταυτότητα.

Εφάρμοσε αρκετά νωρίς ένα σύνολο πολιτικών κινήσεων, με στόχο τη μεταρρύθμιση της γλώσσας, αφαιρώντας λέξεις και εκφράσεις περσικής και αραβικής προέλευσης που υπήρχαν στην οθωμανική γλώσσα, ενώ αντικατέστησε το αραβικό με νέο λατινογενές αλφάβητο, το οποίο ψηφίστηκε με νόμο το 1928. Μάλιστα για την ταχύτερη διάδοση του νέου αλφαβήτου, ο Κεμάλ διέσχισε όλη τη χώρα, προτρέποντας τους πολίτες αφενός να το αφομοιώσουν και αφετέρου να το διδάξουν στους συμπολίτες τους, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο συντελεί ακόμη περισσότερο στη στροφή προς τη Δύση και στη λήθη του παρελθόντος (Παπακώστα, 2010, σ. 12).

Επιπλέον, στο πλαίσιο υιοθέτησης νέας συλλογικής ταυτότητας, ο Κεμάλ έτεινε στην εθνικοποίηση του Ισλάμ, απαγορεύοντας, εκτός των άλλων, να απαγγέλλεται το κάλεσμα για προσευχή στην αραβική γλώσσα. Τη θέση της πήρε πλέον η τουρκική γλώσσα, η οποία αποπειράθηκε δίχως αποτέλεσμα να μετατρέψει και την αραβική λέξη «Allāh» στην τουρκική «Taḥri» (Σπανάκης, 2016, σ. 29). Με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον Κεμάλ, κάθε Τούρκος θα ήταν σε θέση να κατανοήσει το Κοράνι, ενώ παράλληλα θα επιτυγχανόταν η αποκοπή από τις αραβικές και ισλαμικές ρίζες (Shankland, 2003, σ. 54). Στον βωμό της κοσμικότητας, επρόκειτο να διαλυθούν από τις κεμαλικές αρχές διάφορα θρησκευτικά τάγματα, τα οποία αποτελούσαν έναν αξιοσέβαστο θεσμό για μεγάλα τμήματα των μουσουλμανικών λαϊκών μαζών της Ανατολίας. Οι ισλαμικές αδελφότητες ήταν γνωστές ως *tarikats* και η διάλυσή τους είχε συνδυαστεί, τη δεκαετία του 1920, με την αντικατάσταση του θεσμού του *σεϊχουλισλάμ*, από εκείνον του Γραφείου Θρησκευτικών Υποθέσεων της τουρκικής κυβέρνησης. Παράλληλα, το νομικό σύστημα της Σαρία αντικαταστάθηκε από έναν νέο Κώδικα Αστικού Δικαίου που στηριζόταν στα ελβετικά πρότυπα, ενώ ο ποινικός κώδικας στα ιταλικά πρότυπα (Cuthell Jr., 2009, σσ. 56-60). Επίσης απαγορεύτηκε η δημιουργία πολιτικών κομμάτων με θρησκευτικές επιδιώξεις, επετράπη στις γυναίκες η ψήφος, ενώ η θρησκευτική ενδυμασία των κληρικών περιορίστηκε στους χώρους λατρείας (Σπανάκης, 2016, σ. 30).

Πάντως παρά την εφαρμοζόμενη εκκοσμίκευση, οποιοδήποτε άλλη φυλή μέσα στο τουρκικό κράτος, όπως η ελληνική, η αρμενική και η εβραϊκή, με θρήσκευμα άλλο από το μουσουλμανικό, δέχτηκε διώξεις και θεωρούταν κατώτερης κατηγορίας. Οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί υπέστησαν ακόμη οικονομική αποδυνάμωση, όπως οι Εβραίοι το 1934 που καταπατήθηκαν οι περιουσίες τους. Το Ισλάμ, αφενός μεν επιβαλλόταν να διαχωριστεί από την πολιτική, αφετέρου δε, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, ανάλογα πάντα με τις συνθήκες, για να λειτουργήσει κι αυτό ως ενοποιητικό στοιχείο. Θεωρούταν δεδομένο ότι για να είναι κάποιος

Τούρκος, θα πρέπει να είναι και μουσουλμάνος. Το ίδιο συνέβαινε και όταν κάποιος ήταν μουσουλμάνος και ζούσε εντός της τουρκικής επικράτειας, δε μπορούσε να είναι κάτι διαφορετικό από Τούρκος. Οι Κούρδοι, οι οποίοι ζούσαν μες στα τουρκικά σύνορα και ασπάζονταν τον μουσουλμανισμό, έπρεπε να νιώθουν υποχρεωτικά Τούρκοι και μάλιστα τους απαγορεύτηκε να μιλούν τη γλώσσα τους και να διατηρούν τα έθιμά τους (Poulton, 2000, σσ. 149-151). Οι υπόλοιποι, αφού μιλούσαν την ίδια γλώσσα και ζούσαν μες στο τουρκικό κράτος, ήταν Τούρκοι πολίτες, αλλά επικρατούσε έντονη καχυποψία σε βάρος τους (Γεωργιάκης, 2017, σ. 66).

Οι κεμαλιστές ζητούσαν όχι μόνο τον διαχωρισμό της θρησκείας από το κράτος, αλλά επεδίωξαν τον κρατικό έλεγχο του τουρκικού μουσουλμανικού θρησκευτικού κατεστημένου. Για ορισμένους κεμαλιστές, αυτό σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να βρίσκεται στο τιμόνι των θρησκευτικών υποθέσεων, ενώ όλες οι θρησκευτικές δραστηριότητες οφείλουν να βρίσκονται υπό την κρατική επίβλεψη. Το γεγονός αυτό, προκάλεσε έντονη κριτική από τους συντηρητικούς θρησκευόμενους. Οι τελευταίοι, απέρριπταν έντονα αυτήν την πολιτική, επισημαίνοντας ότι προκειμένου να χαρακτηρίζεται ένα κράτος ως κοσμικό, δεν μπορεί και δεν πρέπει να έχει το δικαίωμα να ελέγχει τις δραστηριότητες των θρησκευτικών ιδρυμάτων (Sinan, 2009, σ. 110).

Συνεχίζοντας την προσπάθεια της στροφής προς τη Δύση και στα πλαίσια υιοθέτησης νέας τουρκικής ταυτότητας, η οποία απαρνιόταν το οθωμανικό παρελθόν, ο Κεμάλ διοργάνωσε δύο Συνέδρια Ιστορίας, το 1932 και το 1937 (Γεωργιάκης, 2017, σσ. 65-67). Στόχος αυτών ήταν η παρουσίαση συγκεκριμένης ιστορικής αναδρομής, την οποία οφείλει, το σύνολο της κοινωνίας, να αφομοιώσει και να διαδώσει στους νεότερους. Τονίστηκε η σπουδαιότητα της τουρκικής φυλής, η οποία αρχικά ζούσε στην Κεντρική Ασία και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Μικρά Ασία, ενώ ο πολιτισμός της αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση για τους πολιτισμούς της ανθρωπότητας. Αναφέρθηκε δε ότι, η μόνη μελανή περίοδος για τους Τούρκους, ήταν η Οθωμανική, κατά την οποία οι Σουλτάνοι με όχημα τη θρησκεία απομάκρυναν τον λαό από τον εκμοντερνισμό (Οζκιρμιλί & Σοφός, 2008, σ. 150).

Εν κατακλείδι, ο κεμαλικός εθνικισμός και η εκκοσμίκευση προσομοίαζαν με «σύμβολο ειρήνης», αφού είχαν ανθρωπιστικό και αντιμπεριαλιστικό χαρακτήρα (Alaranta, 2014, σ. 95), με απώτερο στόχο τον «εκτουρκισμό» του συνόλου των κατοίκων της Τουρκίας. Δεν λάμβαναν υπόψιν τη φυλή ή τη θρησκεία, αλλά μάχονταν για την ενότητα και την ομοιογένεια. Το αίσθημα του «να αισθάνονται Τούρκοι», ήταν αυτό που επέβαλε ο εθνικισμός, ώστε να προβάλλεται η εικόνα της Τουρκίας και να προσομοιάζει στον δυτικό, ευρωπαϊκό τότε, πολιτισμό, καθώς επικρατούσε η αντίληψη πως οτιδήποτε δυτικό είναι και νεωτερικό (Μιχαλακόπουλος, 2022). Κατά την άποψή μας, ο εθνικισμός ήταν η κυριότερη παράμετρος της κεμαλικής ιδεολογίας που χρησιμοποιήθηκε για να υιοθετηθεί η συλλογική ταυτότητα, παρόλο που τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα αποτέλεσαν, όπως θα αναγνώσουμε παρακάτω, «το μήλον της Έριδος» για την τουρκική κοινωνία.

Θεματοφύλακα της ιδεολογικής του προσέγγισης, ο Κεμάλ, όρισε τις Ένοπλες Δυνάμεις. Επί της ουσίας ο ρόλος τους ενισχύθηκε από την κεμαλική κυβέρνηση, προκειμένου να προστατεύσει τις μεταρρυθμίσεις που προωθούνταν και να παρεμβαίνουν οποτεδήποτε υπήρχε απόκλιση από την «ορθή πορεία». Ο ιδρυτής του τουρκικού κράτους, γνώριζε ότι ερχόμενος σε ρήξη με το παρελθόν και δη με το Ισλάμ, θα συναντούσε πολλά εμπόδια, για αυτό φρόντισε να φέρει με το μέρος του τις Ένοπλες Δυνάμεις , ώστε να έχει πλάι του έναν ισχυρό σύμμαχο να καταφέρεται με τη βία ενάντια σε κάθε απειλή κατά της πολιτικής που ήθελε να εφαρμόσει. Συνεπώς ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων ήταν διπλός, αφενός του εγγυητή της εθνικής κυριαρχίας και αφετέρου του προστάτη της κεμαλικής ιδεολογίας (Λίτσας , 2007).

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΙΣΛΑΜ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

Όπως αναλύθηκε προηγουμένως, ο Κεμάλ απέβαλε τη θρησκεία από την πολιτική και κυβέρνησε το κράτος σύμφωνα με τις δικές του αντιλήψεις, ενάντια στις οποίες δεν επιτρεπόταν η άσκηση αντιπολίτευσης. Ωστόσο, μετά τον θάνατό του το 1938, το πολιτικό σύστημα του τουρκικού κράτους, μεταβλήθηκε από μονοκομματικό σε πολυκομματικό, ενώ εμφανίστηκε και πάλι το Ισλάμ στα πολιτικά δρώμενα, μέσω των πολιτικών του υποστηρικτών (Μουστάκα, 2015, σ. 40). Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η πολιτική πορεία της Τουρκίας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, μετά το 1938, μέχρι την αρχή του επόμενου αιώνα, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η σταδιακή επανεμφάνιση του Πολιτικού Ισλάμ και οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν, ενώ παράλληλα καθίσταται εμφανές το χάσμα των υποστηρικτών του έναντι εκείνων της κεμαλικής ιδεολογίας.

Μέσα από πέντε υποκεφάλαια, παρουσιάζεται η μετάβαση από την μονοκομματική στην πολυκομματική εποχή και περιγράφονται οι πρώτες αλλαγές που επήλθαν μετά την απελευθέρωση του θρησκευτικού παράγοντα. Στη συνέχεια, περνώντας στην περίοδο από το 1960 ως το 1980, παρατηρείται η δύναμη των Ενόπλων Δυνάμεων να μεταβάλλουν με τη βία το πολιτικό σκηνικό της χώρας, ενώ παράλληλα γίνεται αναφορά στο πρώτο θρησκευτικό κόμμα της Εθνικής Τάξης. Έπειτα, στο τρίτο υποκεφάλαιο η ανάλυση αφορά στη δεκαετία του 1980 όπου γίνεται λόγος για την τουρκική-ισλαμική σύνθεση, μια ιδιαίτερη κυβερνητική πολιτική που ακολούθησε το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας. Στο επόμενο μέρος, κατά τη δεκαετία του 1990, αντικρίζουμε το Πολιτικό Ισλάμ να βρίσκεται στο επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων, ενώ το τελευταίο υποκεφάλαιο αναφέρεται στα τελευταία έτη του 20^{ου} αιώνα μετά το πραξικόπημα του 1997 και στις πολιτικές επιπτώσεις που επήλθαν από τις αντιδράσεις σε αυτό.

2.1 Από την κεμαλική στην πολυκομματική εποχή

Ο Κεμάλ Ατατούρκ κυβέρνησε τη χώρα ως το 1938, οπότε απεβίωσε και την προεδρία της Τουρκίας ανέλαβε ο Ισμέτ Ινονού που μέχρι πρότινος αποτελούσε άνθρωπο απόλυτης εμπιστοσύνης του πρώτου. Ο Ινονού, κατάφερε να διατηρήσει αμέτοχη στάση στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ ως διάδοχος και πιστός συνεργάτης του Κεμάλ, συνέχισε την πολιτική πορεία του προκατόχου του. Ισχυροποίησε και αυτός τις Ένοπλες Δυνάμεις, ενισχύοντάς τις μάλιστα οικονομικά, όταν η οικονομική κατάσταση εντός του κράτους ήταν πιεσμένη λόγω της διεθνούς κρίσης. Για την οικονομική ανάκαμψη της χώρας, επέβαλε το 1942 επιπλέον φορολογία στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι για να αποπληρώσουν το κράτος, έχασαν τις περιουσίες τους. Ωστόσο, οι περιουσίες των πληττομένων, αντί να αυξήσουν τα έσοδα του κράτους, διατέθηκαν σε μεγάλο βαθμό σε καθεστωτικούς και κυρίως σε πρόσωπα ανώτερων τάξεων των Ενόπλων Δυνάμεων (Λίτσας, 2007, σσ. 18-19).

Το λαϊκό Ισλάμ, μέχρι τον θάνατο του Κεμάλ, ήταν απόλυτα περιθωριοποιημένο. Μετά το 1938 όμως και για σκοπούς ενότητας και χειραγώγησης, το λαϊκό Ισλάμ που ανέκαθεν σμίλευε σε βάθος τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις του τουρκικού λαού, επανεμφανίζεται, ενώ

μετά το 1950, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον δημόσιο βίο των πολιτών (Παπακώστα , 2010, σ. 48).

Πολύ σύντομα, το μονοκομματικό καθεστώς του Κεμάλ, έδωσε τη θέση του στο πολυκομματικό σύστημα, στο οποίο βρήκε την ευκαιρία να ξεπροβάλλει το Πολιτικό Ισλάμ. Η αυταρχική διακυβέρνηση του κράτους και η απαγόρευση οποιουδήποτε αντιπολιτευτικού σχεδιασμού, κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, δημιούργησε απογοήτευση στο εσωτερικό του κράτους και ενέτεινε την επιθυμία για διεκδίκηση της εξουσίας. Οι αγρότες και οι φτωχοί, αλλά περισσότερο συντηρητικοί και παραδοσιακοί πολίτες της περιφέρειας που δεν είχαν πρόσβαση, έως τότε, στο πολιτικό σύστημα, άρχισαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο πολιτικό γίγνεσθαι, ενώ τα πολιτικά κόμματα, όφειλαν πλέον να λαμβάνουν υπόψιν τα συμφέροντά τους. Συνεπώς, ήταν αναγκαία, από άποψη προσέλκυσης ψήφου, η αναθεώρηση της αυστηρής στάσης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος απέναντι στο Ισλάμ, αφού η θρησκεία ήταν βαθιά χαραγμένη στους ανθρώπους της περιφέρειας (Zurcher, 1998).

Επί της ουσίας, το μουσουλμανικό στοιχείο ουδέποτε λησμονήθηκε από τον τουρκικό λαό, αλλά παρέμενε εγκλωβισμένο, έτοιμο να επανέλθει δυναμικά, οποιαδήποτε στιγμή, στο προσκήνιο. Οι αφορμές για τον απεγκλωβισμό του, δεν άργησαν να φανούν. Αρχικά, έπειτα από το θάνατο του Ατατούρκ και τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το οικονομικό χάσμα που είχε δημιουργηθεί λόγω της ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής, η οποία προσέδιδε βαρύτητα στα αστικά κέντρα, προκάλεσε αντιδράσεις των πολιτών μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας. Ιδιαίτερα δε στην περιφέρεια, έγινε πλέον εμφανής η ταξική διαφορά, αφού στην προσπάθεια ικανοποίησης των συμφερόντων των πολιτών με νομοθεσία υπέρ της παροχής καλλιεργήσιμης γης στους φτωχούς αγρότες, πλήττονταν τα κέρδη των μεγαλογαιοκτημόνων με αποτέλεσμα τη δημιουργία δυσαρέσκειας και επιθυμίας για απόσχιση και σχηματισμό ισχυρής ομαδικής θέσης εναντίωσης από τους τελευταίους. Επιπλέον, η εξουσία αποτελούσε προνόμιο, μονάχα συγκεκριμένων προσώπων, φίλα προσκείμενων στον Κεμάλ, ενώ παράλληλα η εργατική τάξη αύξανε σημαντικά τη δυναμική της. Οι προβληματισμοί αυτοί, σε συνδυασμό με την ανάγκη ελεύθερης έκφρασης της θρησκείας, στην κατεύθυνση του εκδυτικισμού και εκκοσμίκευσης του κράτους και στο πλαίσιο περαιτέρω ερμηνείας του κεμαλισμού από τους υπέρμαχους του Ισλάμ, οδήγησαν στη διαμόρφωση ασύμμετρων σχέσεων μεταξύ των πολιτών, με συνέπεια τη γένεση έντονων αμφιβολιών και δυσπιστίας για τον τρόπο διακυβέρνησης του κράτους. Η συμφιλίωση με το Ισλάμ ήταν αναγκαία για να εξομαλυνθεί η κατάσταση στο εσωτερικό του κράτους, όπως επίσης και για να αποφευχθεί η ενδυνάμωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας (Παπακώστα , 2010, σσ. 47-48).

Αναπόφευκτα, η επανεισαγωγή της θρησκείας στο σχολικό πρόγραμμα έθετε ζήτημα θρησκευτικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι κοσμικές ελίτ που δεν εμπιστεύονταν τους παραδοσιακούς θρησκευτικούς ηγέτες, είχαν την πεποίθηση ότι το Ισλάμ θα μπορούσε να τροποποιηθεί, εφόσον οι μελλοντικοί ηγέτες θα εκπαιδευόνταν σε δομές ελεγχόμενες από το κράτος. Για αυτόν τον λόγο, το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, ίδρυσε το 1949 τη θεολογική

σχολή στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας, ενώ το 1951 το Δημοκρατικό Κόμμα ίδρυσε ειδικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα İmam Hatip, για την εκπαίδευση ιμάμηδων και ιεροκλήρων. Ο αριθμός των σχολείων İmam Hatip αυξήθηκε πολύ γρήγορα σε περισσότερα από 250 κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, όταν το φιλοϊσλαμικό Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας συμμετείχε στην κυβέρνηση (Zurcher, 1998).

Η πτώση του κεμαλικού κόμματος, ήλθε το 1950, οπότε ανέλαβε τα ηνία το Δημοκρατικό Κόμμα του Τζελάλ Μπαγιάρ με πρωθυπουργό τον Αντνάν Μεντερές, το οποίο οφείλει τη δημιουργία του στη στήριξη των μεγαλογαιοκτημόνων και στη συμπόρευση με τα συμφέροντα της περιφέρειας. Το νεοεισερχόμενο πολιτικό κόμμα, κατάφερε να συσπειρώσει τα τμήματα εκείνα της κοινωνίας που παραμερίστηκαν από την προηγούμενη διοίκηση, δηλαδή τους ανθρώπους της περιφέρειας και τον συντηρητικό πληθυσμό, απέναντι στους γραφειοκράτες, τους στρατιωτικούς και την πολιτική ελίτ της μονοκομματικής περιόδου. Ακολούθησε φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, χαλαρώνοντας τους δεσμούς της κρατικής εξάρτησης, ενισχύοντας, την ήδη αυξημένη κοινωνική δύναμη των εμποροβιομηχάνων και προυχόντων της περιφέρειας. Αρχικά, η στήριξη των αδικημένων αγροτών, επέφερε θετικό αποτέλεσμα στην οικονομία της Τουρκίας, αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά, η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική οδήγησε αρχικά σε οικονομική κρίση και στη συνέχεια, το 1958, σε συμφωνία με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Zurcher, 1998).

Απομακρυσμένο από πολλές κεμαλικού τύπου, αντιλήψεις, επανάφερε το Ισλάμ στα πολιτικά δρώμενα και στην ελεύθερη κοινωνική έκφραση (προσευχή στην αραβική γλώσσα, μάθημα θρησκευτικών στο σχολείο, απαγγελία του Κορανίου στο ραδιόφωνο κ.α.). Εν τω μεταξύ, οι μουσουλμανικές οργανώσεις και αδελφότητες που πλέον, σε αντίθεση με την κεμαλική περίοδο, δραστηριοποιούνταν φανερά, ενίσχυσαν τη στάση του κράτους απέναντι στη Σοβιετική Ένωση (Yavuz, 2003, σ. 62). Ωστόσο, η εναντίωση του λαού απέναντι στην αποξένωση της θρησκείας που είχε επιβάλλει ο Κεμάλ, οδήγησε στην εμφάνιση ακραίων συμπεριφορών, όπως βανδαλισμούς σε μνημεία και αγάλματα του Κεμάλ, αλλά και σε χρήση υποτιμητικών εκφράσεων για τις Ένοπλες Δυνάμεις, συνθέτοντας εντύπωση ισλαμικής αναγέννησης κατά τη διακυβέρνηση του Δημοκρατικού Κόμματος. Συνεπώς, οι μεταρρυθμίσεις του Μεντερές έδιναν την εντύπωση αποστασιοποίησης από το οικοδόμημα του «Πατέρα των Τούρκων» και προκάλεσαν τον θεματοφύλακα της κεμαλικής παράδοσης να δράσει κατασταλτικά, με το πρώτο στρατιωτικό πραξικόπημα να καταγράφεται το 1960.

2.2 Από το 1960 ως το 1980

Τον Μάιο του 1960, όταν στο εσωτερικό της χώρας υπήρχε έντονη δραστηριοποίηση κατά της κυβέρνησης από τους φοιτητές και γενικότερα από την ακαδημαϊκή πλευρά, οι Ένοπλες Δυνάμεις ανέλαβαν, για πρώτη φορά, με πραξικόπημα, τα ηνία του κράτους, με συνακόλουθη τη δολοφονία μελών του Δημοκρατικού Κόμματος, μεταξύ των οποίων και ο Μεντερές. Μετά το πραξικόπημα θεσπίστηκε νέο Σύνταγμα, το οποίο προέβλεπε τη δημιουργία του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας. Το Συμβούλιο απαρτιζόταν από ανώτατα στελέχη των

Ενόπλων Δυνάμεων, καθώς και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Οι αρμοδιότητές του αφορούσαν κυρίως στη διασφάλιση ότι η διακυβέρνηση του κράτους, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, θα ήταν σύμφωνη με τα κεμαλικά δεδομένα και κατ' επέκταση θα προστατευόταν ο κοσμικός του χαρακτήρας. Με αυτόν τον τρόπο, οι Ένοπλες Δυνάμεις κατάφεραν επίσημα να νομιμοποιήσουν την εμπλοκή τους στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, επεμβαίνοντας τις επόμενες δύο δεκαετίες, εκ νέου σε πραξικοπήματα (Weiker, 1963, σσ. 20-21).

Οι μεταρρυθμίσεις που επέφερε το νέο Σύνταγμα, η βίαιη εκθρόνιση του Δημοκρατικού Κόμματος και η προσπάθεια αποκοπή της σχέσης άλλων συνισταμένων, όπως το Ισλάμ, στην οικονομική πολιτική, προκάλεσε τη δυσανεξία της επαρχίας. Οι Ένοπλες Δυνάμεις κατανόησαν ότι οφείλουν πλέον να συμβιβαστούν με το Ισλάμ. Άνοιξε λοιπόν ο δρόμος σε νέες ομάδες και οργανώσεις, κυρίως θρησκευτικές, να διεκδικήσουν τη θέση τους στην τουρκική κοινωνία και να επηρεάσουν τον πολιτικό βίο.

Αφού οι περιορισμοί του παρελθόντος άρχισαν να εκλείπουν, οι θρησκευτικοί παράγοντες και κατ' επέκταση το Πολιτικό Ισλάμ, απέκτησαν υπόσταση και σχηματίστηκε, το 1970, το πρώτο θρησκευτικό κόμμα της Εθνικής Τάξης (Millî Nizam Partisi), με ιδρυτή τον Νετζμετίν Ερμπακάν. Το κόμμα αυτό υποστήριζε τη σύνδεση του τουρκικού κράτους με τον μουσουλμανικό κόσμο και συνεπώς στράφηκε ενάντια στον Κεμάλ και στον δυτικό πολιτισμό, ενώ διεκδικούσε πέρα από την πολιτική και οικονομική δύναμη. Ειδικότερα, πρόκειται για ένα κόμμα που συσπείρωσε τους δυσανεκτούς μικροβιομήχανους, εμπόρους και ελεύθερους επαγγελματίες της ανατολικής Τουρκίας, οι οποίοι αντιδρούσαν, αφού οι μεγαλοβιομήχανοι των μεγάλων αστικών κέντρων (Κωνσταντινούπολη, Άγκυρα, Σμύρνη), ευνοούνταν συνεχώς και διέυρυναν το κεφάλαιό τους, με τη στήριξη του κράτους. Ο Ερμπακάν, δεν τοποθετήθηκε ενάντια στην αρχή του κρατισμού που είχε εκφράσει ο Κεμάλ. Τουναντίον, υποστήριξε τον οικονομικό αυταρχισμό του Κεμάλ, με την προϋπόθεση όμως της μουσουλμανικής παρεμβατικότητας στην οικονομική πολιτική, με απώτερο στόχο τη συμπερίληψη της περιθωριοποιημένης υπαίθρου στο οικονομικό κεφάλαιο. Για ακόμη μια φορά η διαφορά στη σχέση πόλης – χωριού ήταν εμφανής και επιδρούσε αρνητικά στον υπαίθριο πληθυσμό και στις φτωχές, θρησκευόμενες, μάζες (Αναγνωστοπούλου, 2004, σ. 95).

Το κόμμα Εθνικής Τάξης κατέγραψε σύντομη παρουσία στην πολιτική σκηνή, αφού το 1971 έπαψε να υφίσταται, διότι το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι το κόμμα εναντιώνεται στο κεμαλικό ιδεώδες και στοχεύει στην εδραίωση του ισλαμικού νόμου. Επέστρεψε όμως ως Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας (Millî Selâmet Partisi), εκφράζοντας ξεκάθαρα τη θέση του υπέρ του μουσουλμανικού τρόπου ζωής, με υποστηρικτές κυρίως συντηρητικούς θρησκευόμενους ανθρώπους της επαρχίας. Η πίστη στο Ισλάμ, σύμφωνα με το MSP, αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του τουρκικού πολιτισμού, το οποίο δεν ήταν δυνατό να περιοριστεί μόνο στην ιδιωτική σφαίρα, αλλά όφειλε να σχετίζεται άμεσα με το κράτος προκειμένου να λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των πολιτών. Η κεντρική ιδέα του κόμματος, περιστρεφόταν γύρω από τη ρήση ότι «όλοι οι Τούρκοι ήταν οι στρατιώτες του Ισλάμ» (Poulton, 2000, σ. 178). Κατά συνέπεια, για την επιβίωση της Τουρκίας, οι σημαντικές κρατικές θέσεις θα έπρεπε να

καλύπτονται από μουσουλμάνους, άρα το Πολιτικό Ισλάμ να βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής (Πεσμαζόγλου, 1993, σ. 239). Κατά τον Ερμπακάν, το Κοράνι περιλάμβανε τα πάντα για την πρόοδο του κράτους και όλα εκείνα τα δυτικά χαρακτηριστικά που προωθούσε ο Κεμάλ, είχαν ήδη προβλεφθεί από τη μουσουλμανική θρησκεία, επομένως ο τουρκικός λαός δεν έπρεπε να εκδυτικιστεί αλλά να εξισλαμιστεί (Αναγνωστοπούλου, 2004, σσ. 127-128). Σύμφωνα με το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας, όλα τα δεινά που υπέστη η τουρκική οικονομία, οφείλονταν στην προσπάθεια εκδυτικισμού του κράτους. Επίσης, πρέσβευε τη βούληση ότι οι οικονομικές βλέψεις της Τουρκίας έπρεπε να τείνουν προς την Ανατολή, με τη δημιουργία μιας κοινής ισλαμικής οικονομίας και κουλτούρας, ώστε να σταθεί ενάντια στον δυτικό καπιταλιστικό και στο σοσιαλιστικό σύστημα, το οποίο είναι υπεύθυνο για την οικονομική υπανάπτυξη της χώρας (Μούδουρος, 2011, σσ. 118-119).

Αποδεικνύοντας για ακόμη μια φορά ότι το μουσουλμανικό στοιχείο αποτελούσε πλέον αναπόσπαστο κομμάτι στην τουρκική πολιτική, το MSP έλαβε μέρος σε κυβερνητικούς συνασπισμούς της δεκαετίας του 1970, σχηματίζοντας κυβέρνηση, αρχικά σε συνεργασία με το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα του Ετσεβίτ και στη συνέχεια με το Κόμμα Δικαιοσύνης του Ντεμιρέλ και το Κόμμα Εθνικιστικού Κινήματος του Τουρκές. Αφού εξασφάλισε σημαντικές υπουργικές θέσεις, κατάφερε να προωθήσει και να ψηφιστεί νομοσχέδιο για την εξίσωση των θεολογικών σχολείων με τα αντίστοιχα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και την εισαγωγή των σπουδαστών αυτών, στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μεταξύ των αποφοίτων των θεολογικών σχολείων ήταν και ο Ταγίπ Ερντογάν. Το τέλος του συγκεκριμένου κόμματος επήλθε μετά το πραξικόπημα του 1980, οπότε μεταμορφώθηκε σε Κόμμα Ευημερίας το 1983, σε Κόμμα Αρετής το 1998 και σε Κόμμα Ευτυχίας¹ το 2001 (Narli, 1999).

Ταυτόχρονα με την άνοδο των παραδοσιακών – συντηρητικών δεξιών ομάδων, υπήρξε και σχηματισμός αντίστοιχα αρκετών επαναστατικών – αριστερών οργανώσεων, όπως για παράδειγμα το Λαϊκό Απελευθερωτικό Κόμμα. Ως απάντηση στις ενέργειες των αριστερών υποστηρικτών, δημιουργήθηκαν οι ακροδεξιές ομάδες. Οι διαμάχες που ξέσπασαν μεταξύ αριστερών – δεξιών στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ανάγκασαν τις Ένοπλες Δυνάμεις να επέμβουν για άλλη μια φορά το 1971, ώστε να καταπολεμήσουν την κατάσταση αναρχίας που είχε επικρατήσει και να επαναφέρουν στην κυβέρνηση εκπρόσωπο του κεμαλικού κόμματος, τον Νιχάτ Ερίμ². Ακολούθως, οι διώξεις που υπέστησαν από τις Ένοπλες Δυνάμεις οι ακροαριστερές ομάδες, ενθάρρυνε τη σύσταση εξτρεμιστικών δεξιών κοινοτήτων όπως οι φανατικοί Γκρίζοι Λύκοι που δολοφόνησαν πάρα πολλούς αριστερούς και Αλεβίτες. Επιπλέον την ίδια περίοδο εμφανίστηκε το Κουρδικό Εργατικό Κόμμα (Partiya Karkerên Kurdistanê, PKK), το οποίο στράφηκε εναντίον των ενεργειών των εξτρεμιστικών δεξιών οργανώσεων και επεδίωκε την αυτονομία των Κούρδων. Εντούτοις, παρόλο που η δεκαετία του 1970 ξεκίνησε έχοντας ως βάση τις κεμαλικές αρχές, συνεχίστηκε όπως προαναφέρθηκε με κυβερνήσεις συνασπισμού και

¹ Έχει μεταφραστεί και ως Κόμμα Ευδαιμονίας.

² Ο Νιχάτ Ερίμ προέβη σε βίαιες ενέργειες κατά των αντιφρονούντων και επέτρεψε τις δολοφονίες αριστερών, με αποτέλεσμα να δολοφονηθεί το 1980 από αριστερούς.

κατέληξε, λόγω οικονομικών και κοινωνικών δυσχερειών, σε νέο στρατιωτικό πραξικόπημα το 1980, με επικεφαλής τον Στρατηγό Κενάν Εβρέν (Γεωργίου, 2020, σσ. 40-41).

2.3 Δεκαετία 1980: Η τουρκο-ισλαμική σύνθεση

Μετά το πραξικόπημα του 1980, θεσπίστηκε νέο Σύνταγμα, το οποίο είχε άμεση ισχύ με το πέρας των εκλογών του 1983. Οι εκλογές ανέδειξαν νικητή το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας (Anavatan Partisi, ANAP) με πρωθυπουργό τον τεχνοκράτη οικονομολόγο Τουργκούτ Οζάλ και Πρόεδρο τον Στρατηγό Κενάν Εβρέν. Λόγω της στρατιωτικής ανάμειξης στην πολιτική, εξαιτίας του Προέδρου της Τουρκίας, το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας και κατ' επέκταση οι Ένοπλες Δυνάμεις, είχαν σημαντική επιρροή στις πολιτικές κινήσεις της εποχής. Αντιθέτως, ο Οζάλ ήταν του δόγματος «η πολιτική στους πολιτικούς», ενώ λόγω της ενασχόλησής του με την οικονομία και την βιομηχανία, τασσόταν υπέρ της φιλελεύθερης πολιτικής και της ιδιωτικοποίησης, αλλά κατά του κρατικού παρεμβατισμού που είχε επιβάλλει ο Κεμάλ (Κασιδιάρης, 2018, σσ. 31-32).

Σε γενικές γραμμές, το ANAP, ήταν ένα πολιτικό κόμμα, το οποίο δεν ακολουθούσε συγκεκριμένη κατεύθυνση. Πρόεδρος και Πρωθυπουργός, συγχώνευσαν στοιχεία από τα προηγούμενα κόμματα, ούτως ώστε να απολαύσουν την καθολική απήχηση του λαού, με αποτέλεσμα να σμίξουν προγενέστερες αντιλήψεις και να διαμορφωθεί ένα είδος τουρκο-ισλαμικής πολιτικής πορείας. Όσον δε αφορά στον οικονομικό σχεδιασμό, από τη μια μεριά βρισκόταν η ιδιωτικοποίηση της οικονομίας με το άνοιγμα της αγοράς και την εισροή ξένων επενδύσεων, σύμφωνα με το αμερικανικό μοντέλο, ενώ από την άλλη η οικονομική επέκταση προς τα μουσουλμανικά κράτη, με την ευρεία συμμετοχή των Ισλαμιστών στις οικονομικές δραστηριότητες. Ο Οζάλ στήριξε πολιτικά τους επιχειρηματίες, με συνέπεια να αυξηθεί σημαντικά το εμπόριο έξω από τα σύνορα της Τουρκίας. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι το διάστημα από το 1983 ως το 1987, χαρακτηρίστηκε ως «χρυσή περίοδος» του κεφαλαίου (Μούδουρος, 2011, σσ. 128-129).

Βέβαια, η ακολουθούμενη νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική προσέγγιση του Πρωθυπουργού Οζάλ, βάσει της οποίας αρκετοί μικροεπιχειρηματίες της ανατολικής Τουρκίας απέκτησαν ιδιαίτερη οικονομική ευημερία, γέννησε μία νέα επιχειρηματική μεσαία τάξη που έγινε γνωστή και ως «πράσινο Κεφάλαιο», η οποία διαθέτει ανατολίτικο επαρχιακό υπόβαθρο. Πολλοί από αυτούς τους επιχειρηματίες, αναζήτησαν επέκταση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Τουρκίας. Θέλοντας να διατηρήσουν τις επαρχιακές τους αξίες και πεποιθήσεις και με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ενός ισλαμικού οικονομικού συστήματος, διαφοροποιήθηκαν από την καθιερωμένη, αστική, δυτικοποιημένη, επιχειρηματική ελίτ, η οποία εκπροσωπούταν από τον Τουρκικό Σύνδεσμο των μεγαλύτερων Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων της χώρας που ιδρύθηκε το 1971 (Narlı, 1999). Ωστόσο με τον οικονομικό σχεδιασμό του Οζάλ και τις εσωτερικές μετακινήσεις του πληθυσμού λόγω της φτώχειας στην περιφέρεια, επήλθε οικονομική δυσχέρεια, αύξηση του πληθωρισμού, διεύρυνση ακόμη περισσότερο του οικονομικού χάσματος μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών στο εσωτερικό του κράτους, με συνέπεια τη λαϊκή απογοήτευση για το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας και την αναζήτηση άλλων

οργανώσεων, στο Πολιτικό Ισλάμ που να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των δυσαρεστημένων πολιτών (Zurcher, 1998).

Περαιτέρω, το διάστημα πρωθυπουργίας του Οζάλ, δηλαδή από το 1983 ως το 1989, έδωσε τον απαραίτητο χώρο στο Πολιτικό Ισλάμ να ανέλθει στην εξουσία. Το παράδειγμα της ιρανικής επανάστασης και της εδραίωσης της ισλαμικής δημοκρατίας στο Ιράν, το 1979, καθώς επίσης και η εναντίωση της Αμερικής στο κομμουνιστικό καθεστώς και στη Σοβιετική Ένωση, δημιούργησαν ισχυρά αισθήματα εξουσίας στους υπέρμαχους του Ισλάμ (Μούδουρος, 2011, σ. 124). Υπό το δόγμα του «είναι προτιμότερο να είσαι μουσουλμάνος, παρά μαρξιστής ή Κούρδος» (Smith, 2005, σ. 460), οι θρησκευτικές οργανώσεις ενθαρρύνθηκαν, αφού πέρα από την άνοδο των αριστερών και κομμουνιστικών κομμάτων, πλέον έπρεπε να αντιμετωπιστεί και το ανερχόμενο κουρδικό κίνημα για αυτονομία. Ο Κενάν Εβρέν επιχείρησε να καταστήσει προσιτό τον κεμαλισμό στο σύνολο του λαού, αλλά παράλληλα επέτρεπε να διεισδύσει σε αυτόν η ισλαμική παράδοση, έτσι ώστε αφενός να είναι εφικτή η εποπτεία της θρησκείας και αφετέρου να συμπορεύσει αυτή με τις καινοτομίες και την ανάπτυξη. Η πολιτική αυτή κατεύθυνση που αποτελούσε την τουρκική-ισλαμική σύνθεση, ήταν εκείνη την περίοδο η πιο βολική εφαρμοζόμενη πολιτική, αφού εξασφάλιζε την ενότητα και την πρόοδο του κράτους, αξιοποιώντας λειτουργικά το Ισλάμ και περιορίζοντας τις ακραίες θρησκευτικές επιδιώξεις (Μητράρας, 2010, σ. 461).

Το ιδιαίτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής, στο οποίο συγχωνεύτηκε η θρησκεία, είχε ως αποτέλεσμα να μετατραπεί σε ιδιαίτερα συντηρητική η κοινωνία, αφού το κράτος εγκολλώθηκε τις αρχές του εθνικισμού και του ισλαμισμού. Ο Στρατηγός Εβρέν, είχε παραδεχτεί ότι προκειμένου να πεισθεί ο λαός, αρκετές φορές διάβαζε λόγια από το Κοράνι, ενώ ο Οζάλ και το κόμμα του, είχε πολιτική ατζέντα, η οποία ήθελε τους πολίτες θεοσεβούμενους και ταυτόχρονα δεκτικούς στην ανάπτυξη. Η ακολουθούμενη πολιτική στρατηγική, είχε τη στήριξη της Αμερικής, αφού κάθε άλλο παρά αντιδυτική ήταν. Σύμφωνα με τον Τουργκούτ Οζάλ, στην Τουρκία που βρισκόταν στο μέσο Δύσης και Ανατολής, ο δυτικός χαρακτήρας του κράτους φαινόταν από την στρατιωτική και οικονομική δύναμη, ενώ ο ανατολικός χαρακτήρας από την κοινή ισλαμική παράδοση και τη μουσουλμανική ενότητα (Ramazan , 1996).

Εν τω μεταξύ, η εκπαίδευση αποτέλεσε σοβαρή αιτία εισόδου των θρησκευόμενων προσώπων στο κράτος. Η διδασκαλία του Ισλάμ έγινε υποχρεωτική στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το Κράτος, μέσω των θεσμικών του οργάνων, διατηρούσε το ρόλο του εποπτεύοντα. Η υποχρεωτικότητα της θρησκείας στην εκπαιδευτική διαδικασία, προβλέφθηκε επίσημα από το άρθρο 24 του Συντάγματος που προέκυψε μετά το πραξικόπημα, ενώ οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις επέτρεπαν στους απόφοιτους των θρησκευτικών σχολείων, να εισαχθούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Γεγονός της περιόδου πρωθυπουργίας του Οζάλ, όσον αφορά στις εκπαιδευτικές δομές, αποτελεί η ραγδαία αύξηση των ιεροδιδασκαλείων (İmam Hatip) και των κορανικών σχολείων, στη δευτεροβάθμια και πρωτοβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχα. Με αυτόν τον τρόπο, οι μαθητές των σχολείων αυτών, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, μπορούσαν να διεκδικήσουν θέσεις εργασίας στο δημόσιο τομέα, αποτυπώνοντας

και επίσημα την ενσωμάτωση και εγκατάσταση του Ισλάμ, στους πυλώνες του κρατικού μηχανισμού (Τρούλης, 2015, σσ. 152-154).

Συνοψίζοντας, η φιλοϊσλαμική, αλλά παράλληλα σεβόμενη τις δυτικές αξίες, ρητορική του Οζάλ, η οποία έτυχε ευρείας αποδοχής τόσο από το εκλογικό σώμα όσο και από την στρατιωτική πλευρά, αποτέλεσε την απαρχή της εισόδου του χρόνιου υποβόσκοντος, μετριοπαθούς έστω, Ισλάμ, στα ανώτερα κλιμάκια της Τουρκικής Δημοκρατίας. Η ανεμπόδιστη χρήση του Ισλάμ, ως συγκολλητική ουσία για την ενότητα των πολιτών και τη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας, πρόσφερε τον απαραίτητο χώρο στην αναβίωση του οθωμανικού παρελθόντος, με το οποίο συμπορεύει η θρησκεία, θέτοντας τα θεμέλια για την γένεση του νεοοθωμανισμού που χαρακτηρίζει τον τουρκική στρατηγική στις μέρες μας. Ο «οζαλισμός», όπως και ο «κεμαλισμός», είχαν τον ίδιο στόχο, τον εκδυτικισμό της Τουρκίας, όμως διέφεραν στο ζήτημα της απαγόρευσης του οθωμανικού κατεστημένου. Συγκεκριμένα ο Οζάλ, σε αντίθεση με τον Κεμάλ, όχι μόνο δεν απαγόρευσε την αναβίωση οθωμανικών στοιχείων, αλλά επανέφερε πτυχές του οθωμανικού κατεστημένου, ώστε να αποβληθούν ρατσιστικές διακρίσεις σε βάρος κοινοτήτων με χαρακτηριστικά μη ταυτόσημα με εκείνα που είχε προσδώσει ο Κεμάλ στον Τούρκο πολίτη. Ο Τουργκούτ Οζάλ περαιτέρω, ορμώμενος από τις ιμπεριαλιστικές τάσεις του οθωμανισμού και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, είχε ήδη διατυπώσει, από τη δεκαετία του 1980, τη θέση του περί τουρκικής επικράτησης κατά τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα, με σύνορα που ξεκινούν από την Αδριατική και φτάνουν ως το Σινικό Τείχος, όπως περιγράφει ο Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ (Laciner, 2009, σ. 177). Συνεπώς, η διακυβέρνηση του Οζάλ, απολαμβάνοντας την έγκριση της στρατιωτικής ελίτ, έδωσε το έναυσμα για την είσοδο ισλαμοστραφών κομμάτων, κατά τις επόμενες δεκαετίες, στο προσκήνιο της Τουρκικής Δημοκρατίας (Τρούλης, 2015, σσ. 168-175).

2.4 Δεκαετία 1990: Το Πολιτικό Ισλάμ στο επίκεντρο

Καθίσταται πλέον εμφανές ότι στο τουρκικό πολιτικό σύστημα έχει εισβάλλει το Ισλάμ, λειτουργώντας αρχικά, τη δεκαετία του '80, παράλληλα με το ήδη υπάρχων κεμαλικό κατεστημένο, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία, μετατρέπεται σε κατευθυντήριο μοχλό στην πολιτική σκηνή. Παρόλο που αρκετές φορές τα ισλαμικά κόμματα υπέστησαν απαγορεύσεις και έπαυσε η λειτουργία τους, αυτά επανέρχονταν, επιβεβαιώνοντας τόσο την αντοχή τους όσο και την ικανότητα προσέλκυσης σημαντικού αριθμού ψηφοφόρων. Περνώντας στην δεκαετία του 1990, η παράταξη που πρωταγωνιστεί είναι το ισλαμικό Κόμμα Ευημερίας του Ερμπακάν, εκφραστή του ισλαμικού πολιτικού κινήματος στην Τουρκία και δημιουργό της ιδεολογίας του Millî Görüş (Εθνικό Όραμα), ενός μανιφέστου που υποστήριζε πως η Τουρκία θα ήταν εφικτό να προοδεύσει τεχνολογικά, οικονομικά, επιστημονικά κ.λπ. και να αντιπαρατεθεί με τον δυτικό κόσμο μέσα από την προσκόλληση στις βασικές αρχές του Ισλάμ. Πλέον, ακόμα πιο πολλοί ψηφοφόροι επιλέγουν τις ισλαμικές πολιτικές, με αποτέλεσμα να επανέλθει το Πολιτικό Ισλάμ ή ο Ισλαμισμός, έννοιες που συνηθίζεται να ταυτίζονται στη βιβλιογραφία.

Επιχειρώντας να παρουσιάσουμε μια πτυχή του Πολιτικού Ισλάμ ώστε να υπάρξει καλύτερη κατανόηση των γεγονότων, θα έλεγε κανείς ότι εντός των κόλπων του υφίσταται μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, η οποία αποκλείει τον διαχωρισμό της πρώτης από τη δεύτερη. Μία περιγραφική ερμηνεία του Πολιτικού Ισλάμ, αφορά στη μεταχείριση της θρησκείας για την επίτευξη πολιτικών στόχων, ενώ αποτελεί την πολιτική απάντηση στα σύγχρονα κοινωνικά ερεθίσματα, διαγράφοντας ένα μέλλον στο οποίο η κοινωνία θα επαναπροσδιορίσει τις έννοιες της ισλαμικής παράδοσης (Ayoub, 2008, σσ. 1-2). Ειδικότερα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ρίζες της ανάμειξης του Ισλάμ στα πολιτικά δρώμενα, εντοπίζονται ήδη από τον 19^ο αιώνα, όταν οι βαλκάνιοι λαοί ενώθηκαν γύρω από τη θρησκεία και αντέδρασαν στην αυτοκρατορία παλεύοντας για την ελευθερία τους. Λειτουργώντας με τον ίδιο τρόπο, οι μουσουλμανικού πληθυσμοί της αυτοκρατορίας, συνδέθηκαν αντίστοιχα βάσει της θρησκείας (Pinar, 2005, σ. 5).

Η ένωση γύρω από τη μουσουλμανική θρησκεία, για τη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των λαών της Ανατολής. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, στην Τουρκία, το Πολιτικό Ισλάμ αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης του Κεμάλ, δηλαδή, σε περισσότερο δημοκρατικό περιβάλλον σε σχέση με τις άλλες χώρες, ενώ παρόλο που μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διαχωριζόταν από την πολιτική, κατά τις επόμενες δεκαετίες αυξάνει συνεχώς τη δυναμική του και εδραιώνεται στην κοινωνία ως μέσο παραγωγής πολιτικής, διαμορφώνοντας την καθημερινότητα των πολιτών σύμφωνα με τις επιταγές του.

Επανερχόμενοι όμως στον πρωταγωνιστή της δεκαετίας του 90', ο Ερμπακάν επέστρεψε στα πολιτικά δρώμενα με το Κόμμα της Ευημερίας (Refah Partisi, RP), αφού το 1987 άρθηκε ο αποκλεισμός παλαιότερων πολιτικών προσώπων, ο οποίος είχε επιβληθεί από τους στρατιωτικούς στο πραξικόπημα του 1980 (Poulton, 2000, σ. 236). Το Κόμμα της Ευημερίας συμμετείχε σε κυβερνήσεις συνεργασίας, δίνοντας τη δυνατότητα στον Ερμπακάν να αποκτήσει πλέον πρόσβαση στην κεντρική κρατική εξουσία. Μέχρι το 1994, τα συνθήματα που υπόσχονταν ότι η επιστροφή στο Ισλάμ θα θεράπευε τις οικονομικές ασθένειες και θα έλυne τα προβλήματα της γραφειοκρατικής αναποτελεσματικότητας είχαν αρκετή απήχηση για να επιτρέψουν στους πολιτικούς υποψηφίους που διατηρούσαν στενές σχέσεις με το Ισλάμ, να κερδίσουν τις δημοτικές εκλογές στην Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα, τις δύο μεγαλύτερες πόλεις της χώρας. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1994, ήταν εκείνο που ανάγκασε τις εφημερίδες να γράψουν «Σεισμός Ευημερίας – Έπεσε η Πρωτεύουσα» (Duman, 1997, σ. 111), αφού στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Τουρκίας, αναδείχτηκαν νικητές οι υποψήφιοι του Κόμματος Ευημερίας³, συνθέτοντας το προμήνυμα για το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 1995.

Η σπουδαία νίκη του Κόμματος Ευημερίας στις βουλευτικές εκλογές του 1995, ανέδειξε για πρώτη φορά στην ιστορία της Τουρκίας, την επικράτηση του ισλαμικού έναντι των άλλων κομμάτων. Ο Ερμπακάν, υποσχόταν διαφάνεια και δικαιοσύνη, ενώ πρόβαλε την ισλαμική

³ Μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη δήμαρχος εκλέχθηκε ο Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν.

ηθική έναντι της διεφθαρμένης πολιτικής εκπροσώπησης και οικονομικής εκμετάλλευσης. Είχε διαφορετική οπτική, λόγω της μουσουλμανικής θρησκείας, για ζητήματα οικονομικά, όπως την φορολογία και τον τοκισμό. Εκμεταλλεύθηκε τη δυνατότητα ψήφου των μεταναστών, διευκολύνοντας μάλιστα τη μετακίνησή τους για την άσκηση του εκλογικού τους δικαιώματος, εγκαθιστώντας παράλληλα εκλογικά κέντρα στο σύνολο της Τουρκίας για να έχει συνεχώς γνώση της προτίμησης των εκλογέων. Ακόμη, κέρδισε την εύνοια του λαού, εξαιτίας της εφαρμοζόμενης πολιτικής στους Δήμους που είχαν ήδη τοποθετηθεί Δήμαρχοι του κόμματός του, όπως για παράδειγμα στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Ερντογάν καταπολέμησε τη διαφθορά που υπήρχε στο δήμο και συγκαλούσε τακτικά σε συσκέψεις σημαντικές προσωπικότητες προκειμένου να γίνει αντιληπτή η απήχηση των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις (Σπανάκης, 2016, σσ. 54-56).

Μολονότι το Κόμμα Ευημερίας κατέκτησε την πρώτη θέση, δεν κατάφερε να συγκεντρώσει την απαραίτητη αυτοδυναμία, με συνέπεια τον σχηματισμό, εν τέλει, κυβέρνησης, με το Κόμμα του Ορθού Δρόμου (Doğru Yol Partisi, DYP) της Τανσού Τσιλέρ. Με αυτόν τον τρόπο, την 28 Ιουνίου του 1996, η πρωθυπουργική θέση της Τουρκίας, κατελήφθη για πρώτη φορά από τον ηγέτη του Ισλαμικού Κινήματος της Τουρκίας, Νετζμετίν Ερμπακάν, κάνοντας τις εφημερίδες να μιλούν για «νίκη της άλλης Τουρκίας» (Yavuz, 2003, σ. 214). Πλέον οι υπέρμαχοι του Πολιτικού Ισλάμ κατέλαβαν σημαντικές κρατικές θέσεις, τις οποίες μέχρι τότε απολάμβανε το κεμαλικό κατεστημένο. Σε οικονομικό δε επίπεδο, το κόμμα αντλούσε τεράστια οικονομική βοήθεια από τις ισχυρές ισλαμικές επιχειρήσεις και εταιρείες που δημιουργήθηκαν ή είχαν ήδη δημιουργηθεί χάριν της οικονομικής σχεδίασης του Οζάλ. Ταυτόχρονα και μη συντασσόμενο ενάντια στον καπιταλισμό, εξευγένισε τις επιταγές του Ισλάμ που αφορούν στην οικονομία, ώστε να ακολουθήσει το κράτος την οικονομική πορεία των ανεπτυγμένων κρατών και να νομιμοποιηθεί η οικονομική δραστηριότητα και η κερδοφορία (Μούδουρος, 2011, σσ. 171-183).

Ωστόσο, λόγω της εμμονής της κυβέρνησης του Ερμπακάν να υφίσταται κρατικός έλεγχος στην οικονομική δραστηριότητα, δεν άργησαν να εμφανιστούν οι παρεκκλίσεις και οι διαφωνίες εντός των κόλπων του Κόμματος Ευημερίας, καθώς οι μουσουλμάνοι, πλέον, μεγαλοεπιχειρηματίες, επεδίωκαν, για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, φιλελεύθερη οικονομική πολιτική και κατ' επέκταση απομάκρυνση από το παραδοσιακό ακροδεξιό Ισλάμ, προς το κεντροδεξιό Ισλάμ. Ακόμη, η κυβέρνηση διατηρούσε ξεκάθαρη θέση κατά της Ε.Ε. και του ΝΑΤΟ, αντικαθιστώντας τους με κοινή ισλαμική αγορά και ένα είδος ισλαμικού ΝΑΤΟ. Υιοθέτησε παράλληλα αντισημιτική και αντι-ισραηλινή ρητορική, ενώ επεδίωξε στενότερους δεσμούς με το Ιράν, τη Λιβύη και τη Συρία (Aydin & Cakir, 2007, σ. 1). Καχύποπτος θεατής όλων αυτών των εξελίξεων, ήταν η κοσμική ελίτ, η οποία για ακόμη μία φορά ενεργοποίησε τον θεματοφύλακα του κεμαλικού συστήματος, προκειμένου να παρέμβει «αναίμακτα», με το πραξικόπημα που έμεινε στην ιστορία με τον χαρακτηρισμό «μεταμοντέρνο», το οποίο εξανάγκασε σε παραίτηση τον Ερμπακάν τον Ιούνιο του 1997, με την κατηγορία της θρησκευτικής οπισθοδρόμησης της Τουρκίας. Ουσιαστικά, οι μεγαλοεπιχειρηματίες της

κεμαλικής τάξης, αντίκριζαν αρνητικά την απότομη άνοδο των αντίστοιχων μουσουλμάνων, καθώς και τη σχέση που ανέπτυσαν αυτοί με τις διάφορες θρησκευτικές οργανώσεις, επομένως φοβούμενοι της μακροήμερης τους, έλαβαν τα μέτρα τους, μέσω των Ενόπλων Δυνάμεων. Μάλιστα, δικαστικοί και εισαγγελικοί λειτουργοί, διορισμένοι από την κεμαλική ελίτ, διερεύνησαν την οικονομική δραστηριότητα των θρησκευόμενων επιχειρηματιών, επιβάλλοντας αρκετές απαγορεύσεις, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να μην μπορούν να επενδύσουν νόμιμα το κεφάλαιό τους, επιφέροντας σημαντικό πλήγμα στην οικονομία της χώρας (Μούδουρος, 2011, σσ. 183-189). Εν κατακλείδι, η έκβαση της εμπλοκής των Ενόπλων Δυνάμεων, ήταν η απαγόρευση αφενός της λειτουργίας του Κόμματος Ευημερίας και αφετέρου της ενασχόλησης του Ερμπακάν με τα κοινά.

2.5 Τα τέλη του 90' και η αντίδραση στο «μεταμοντέρνο» πραξικόπημα

Το πραξικόπημα του 1997 αποτέλεσε σημαντικό ορόσημο για το μετέπειτα πολιτικό γίνεσθαι της χώρας. Αυτό, γιατί ενάντια στο πραξικόπημα και στην παρεμβατικότητα των Ενόπλων Δυνάμεων, ορθώθηκε μία σιωπηλή αντίδραση⁴, η οποία επιζητούσε ένα περισσότερο δημοκρατικό περιβάλλον και προβλημάτιζε μια μερίδα συμμετεχόντων στο Κόμμα Ευημερίας, αναφορικά με τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης, τουλάχιστον σε πολιτικό και οικονομικό πεδίο, του Ισλάμ με τη Δύση αλλά και την υιοθέτηση διαφορετικής προσέγγισης σε σημαντικά θέματα όπως η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Ισλάμ με άλλα λόγια, λόγω ανυπαρξίας ομοιογένειας στον τουρκικό λαό, όφειλε να στραφεί μεθοδικά προς τη Δύση, παραμερίζοντας τον αντιδυτικό λόγο, για να ανακτήσει την ισχύ που απώλεσε με την εμπλοκή των Ενόπλων Δυνάμεων.

Την εκπροσώπηση του ανανεωμένου Πολιτικού Ισλάμ, ανέλαβε το Κόμμα της Αρετής του Ρετζάι Κουτάν. Ο Κουτάν, επηρεασμένος από τα τεκταινόμενα, απέφυγε την πορεία του Ερμπακάν και επιχείρησε άνοιγμα προς τον κεντροδεξιό χώρο, ακολουθώντας πολιτική που προσομοίαζε με εκείνη του Οζάλ, δηλαδή τασσόταν υπέρ της φιλελεύθερης οικονομίας, αλλά διατηρώντας τις παραδοσιακές κοινωνικές αξίες. Επιπλέον, άλλαξε τη στάση του απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, προβάλλοντάς την ως μέσο διασφάλισης της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων και η ελεύθερη έκφραση της ισλαμικής ταυτότητας. Επί της ουσίας, χρησιμοποίησε τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη νομιμοποίηση της θρησκείας, ενώ δεν χρησιμοποίησε θεσμούς εκτός αυτής που είχε υποστηρίξει ο Ερμπακάν. Ωστόσο, η πολιτική δράση του κόμματος ήταν βραχύβια, αφού το 2001, με απόφαση δικαστηρίου, απαγορεύτηκε η λειτουργία του (Σπανάκης, 2016, σσ. 59-61).

Προτού όμως συμβεί αυτό, είχαν αναπτυχθεί στο εσωτερικό του κόμματος της Αρετής δύο «στρατόπεδα». Το μεν πρώτο αποτελούταν από τους παραδοσιακούς και υποστήριζε την προσκόλληση στις παραδοσιακές αξίες του ισλαμικού κινήματος στην άσκηση πολιτικής που

⁴ Εθελοντικές ομάδες διοργάνωσαν εκδηλώσεις, όπως η οργάνωση για τη μαντίλα, οι πολίτες προτίμησαν προϊόντα ισλαμικών επιχειρήσεων έναντι εκείνων που τάχθηκαν υπέρ των Ενόπλων Δυνάμεων, κρίθηκαν τα Μ.Μ.Ε. για την υποστήριξη του πραξικοπήματος.

αντιπροσώπευε την επιστροφή στις αντιλήψεις του Ερμπακάν. Το δε δεύτερο απαρτιζόταν από τους «μοντερνιστές ή μεταρρυθμιστές» και έγερνε υπέρ της αναθεώρησης των πολιτικών πρακτικών σε θεμελιώδη κοινωνικά ζητήματα και της εμπέδωσης νεωτεριστικών αντιλήψεων τόσο για την άσκηση πολιτικής όσο και για τη σχέση με τη Δύση, με σεβασμό προς τη θρησκεία που αποτελούσε ιδεολογικό υπόβαθρο του Ερντογάν. Μετά τη διάλυση του Κόμματος της Αρετής, προέκυψαν, αντίστοιχα, από την μια μεριά οι παραδοσιακοί με το Κόμμα της Ευτυχίας (Saadet Partisi, SP) του Ρετζάι Κουτάν και από την άλλη οι «μοντερνιστές» με το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP). Το τελευταίο, κέρδισε τις εκλογές του 2002 και μέχρι σήμερα κυβερνά το γειτονικό κράτος (Σπανάκης, 2016, σσ. 62-63).

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΟΝ ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ

Λίγο πριν την αυγή του 21^{ου} αιώνα έγινε αντιληπτό από τους υπέρμαχους του Πολιτικού Ισλάμ, ότι, παρά την ελεύθερη πλέον συμμετοχή της θρησκείας στα πολιτικά, ήταν αδύνατη η προώθηση μιας «ανοιχτής» ισλαμικής πολιτικής, δίχως να υπάρξουν αντιδράσεις από το κεμαλικό καθεστώς και τις Ένοπλες Δυνάμεις (Μουστάκα, 2015, σ. 56). Το γεγονός να βρίσκεται κάποιο κόμμα στην κυβέρνηση δεν σήμαινε ότι κατείχε και την απόλυτη εξουσία, αφού караδοκούσαν οι Ένοπλες Δυνάμεις (Σπανάκης, 2016, σ. 71). Παρατηρώντας όμως την πολιτική πορεία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, συμπεραίνουμε ότι συνειδητοποίησε πλήρως την τουρκική πραγματικότητα και παρά τις θρησκευτικές του καταβολές, καταφέρνει να διατηρεί τη διακυβέρνηση του κράτους για παραπάνω από είκοσι χρόνια.

Στο παρόν κεφάλαιο, το οποίο πραγματεύεται το πολιτικό σκηνικό του 21^{ου} αιώνα, θα αναδειχθεί η μετατόπιση από τον εθνικισμό που είχε επιβληθεί από τον Κεμάλ Ατατούρκ, στον ισλαμικό εθνικισμό, όπως αυτός εκφράζεται από τον Ερντογάν, εξετάζοντας την πολιτική ατζέντα που προωθεί ο τελευταίος. Καταρχάς, στο πρώτο υποκεφάλαιο γίνονται σαφείς οι λόγοι που συντέλεσαν στην επικράτηση του Ισλάμ έναντι του κεμαλισμού στην πολιτική. Έπειτα, στο επόμενο υποκεφάλαιο που διαιρείται σε τρεις επιμέρους ενότητες, επιχειρείται η παρουσίαση της ακολουθούμενης πολιτικής του ηγέτη του ΑΚΡ, Ερντογάν, από την ανάληψη της εξουσίας το 2002 ως το 2016. Σε αυτές τις ενότητες, διακρίνεται ο τρόπος που ο Ερντογάν κατάφερε πρώτα να «επιβιώσει», δίχως να ανατραπεί από τους κεμαλικούς, στη συνέχεια να εδραιωθεί στην κυβέρνηση και κατόπιν αυτών να μονοπωλήσει στη διακυβέρνηση του κράτους. Στο τρίτο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για την ισχυροποίηση της θέσης του Ερντογάν στην πολιτική σκηνή της γειτονικής χώρας, μετά τις συνταγματικές αλλαγές του 2017, για να καταλήξουμε στο τέταρτο και τελευταίο υποκεφάλαιο, το οποίο χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Σε αυτές, περιγράφονται οι τακτικές του Ερντογάν με τις οποίες πετυχαίνει εκείνο που δεν κατάφεραν τα προηγούμενα ισλαμικά κόμματα, δηλαδή τη μετατροπή της Τουρκίας από κοσμικό σε ισλαμικό κράτος και κατ' επέκταση την αντικατάσταση του τουρκικού από τον ισλαμικό εθνικισμό.

3.1 Η αντικατάσταση του κοσμικού καθεστώτος από το Πολιτικό Ισλάμ

Βαδίζοντας από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα και δεδομένου ότι το ισλαμοφανές Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης του Ερντογάν, βρίσκεται από το 2002 έως και σήμερα στην εξουσία, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η πάλαι ποτέ κεμαλική, κοσμική θεωρία για τη διακυβέρνηση του κράτους, έδωσε τη θέση της στη συντηρητική πλευρά που εκφράζεται μέσω του Πολιτικού Ισλάμ. Η θρησκεία, δεν είχε παύσει να καθορίζει τη ζωή πολλών πολιτών μες στο κράτος, παρόλο που μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε περιθωριοποιηθεί στην ιδιωτική σφαίρα. Από την εποχή του Κεμάλ που απαγορεύτηκαν οι ισλαμικές αδελφότητες, αυτές δρούσαν στο παρασκήνιο, σε μυστικές οργανώσεις, ενώ εξαιτίας της ανοχής του κράτους στη θρησκεία, προετοιμάζαν το τοπίο για την επανεμφάνισή τους στην κεντρική σκηνή. Δύο ήταν οι πιο γνωστές αδελφότητες, των Nakşibendî και των Nureci, οι οποίες δεν έμεναν μόνο

στην θεωρία, αλλά προέβαιναν σε πράξεις κοινωνικής πρόνοιας, με αποτέλεσμα τον προσηλυτισμό μεγάλων μαζών, δυσαρεστημένων με την κυβερνητική πολιτική. Ο Καθηγητής Μιχαλακόπουλος (2022), σε συνέντευξή του, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«...από τα μέσα της δεκαετίας του '50, επί Μεντερές, άρχισαν τα ισλαμικά τάγματα να μπαίνουν σιγά σιγά στην πολιτική. Αποκορύφωμα ήταν το '96 που ο Ερμπακάν κέρδισε τις εκλογές και συγκυβέρνησε με την Τσιλέρ και η μεγάλη τους νίκη είναι το 2002 που βγήκε το ΑΚΡ, το κόμμα που κυβερνάει και σήμερα με συγκυβέρνηση»

Δράττοντας λοιπόν την ευκαιρία, εκμεταλλευόμενο τον κενό, πολιτικό, χώρο που του δόθηκε, το Ισλάμ επέστρεψε δυναμικά στο προσκήνιο, επηρεάζοντας την καθημερινότητα των πολιτών του γειτονικού κράτους. Η τουκρο-ισλαμική σύνθεση που εφάρμοσε ο Οζάλ τη δεκαετία του '80, ήταν προϊόν της Εστίας των Φωτισμένων, της οποίας ο ίδιος αποτελούσε μέλος. Η Εστία εμφανίστηκε τη δεκαετία του '70, αποτελούταν από χοτζάδες, πανεπιστημιακούς καθηγητές και επιχειρηματίες και υποστήριζε ότι η εκμάθηση και η εμπέδωση των ισλαμικών αξιών, μέσω της εκπαίδευσης, ήταν δυνατό να απομακρύνουν τους νέους από την υιοθέτηση ξενόφερτων, προοδευτικών ιδεολογιών. Η νέα αυτή ιδεολογική σύνθεση ενίσχυσε σημαντικά τον ρόλο της θρησκείας (Poulton, 2000, σσ. 227-228).

Δεν πρέπει κανείς να ξεχνά την περίπλοκη και εξαιρετικά πλούσια θρησκευτική παράδοση της Τουρκίας, που εκτείνεται από τις προ-ισλαμικές πρακτικές έως το κυρίαρχο σουνιτικό Ισλάμ, από τις μικρές μειονοτικές ομάδες Ορθόδοξων Χριστιανών και Εβραίων, σε ένα εύρος Αλεβιτών, Σιϊτών και άλλων αιρέσεων (Angel & Stephen Larabee, 2008, σ. 7). Η Τουρκία είναι φυσικά, μια συντριπτικά μουσουλμανική κοινωνία, ενώ η κρατική οργάνωση και η συσπείρωση γύρω από τη θρησκεία έχει τις ρίζες της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ανάδυση μιας πιο ορατής «θρησκευτικότητας» στην τουρκική σκηνή, κατά τα τελευταία τουλάχιστον 40 χρόνια, είναι προϊόν διαφόρων παραγόντων. Κατ' αρχάς η φθορά του κεμαλισμού σε συνδυασμό με την εσωτερική μετανάστευση των πολιτών από την επαρχία στα αστικά κέντρα. Στη συνέχεια, η αποστροφή προς τον δυτικό τρόπο ζωής με επακόλουθη την εντονότερη, δημόσια, εμφάνιση της θρησκείας, με σκοπό την επίτευξη της συνοχής που συντέλεσε στη δημιουργία διευρυνόμενου δικτύου θρησκευτικών εκπαιδευτικών δομών και γενικότερα στην εγκατάσταση του θρησκευτικού στοιχείου στην καθημερινότητα των πολιτών. Τέλος, η αστικοποίηση για οικονομικούς λόγους και η δημιουργία μεσαίας αστικής τάξης αποτελούμενης από επιχειρηματίες της Ανατολίας (Αρσονιάδης, 2016, σσ. 115-117).

Οι Angel & Stephen Larabee (2008, σ. 7), παρατηρούν ότι η εξαφάνιση της κεμαλικής κληρονομιάς και συνάμα η εκ νέου ανακάλυψη παραδοσιακών πρακτικών, σε συνδυασμό με το διευρυμένο δίκτυο θρησκευτικών σχολείων και ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας αποτελούν λόγους ανάδυσης της πιο ορατής θρησκευτικότητας. Σε αυτούς προσθέτουν την άνοδο μιας πιο θρησκευτικής μεσαίας τάξης, καθώς και την εκτεταμένη μετανάστευση από την ύπαιθρο στις πόλεις με συνακόλουθη τη μετακίνηση των πιο παραδοσιακών, θρησκευόμενων προσώπων στη σύγχρονη δυτική Τουρκία.

Η φθίνουσα πορεία της κεμαλικής παρακαταθήκης είναι αποτέλεσμα της αντίδρασης του μουσουλμανισμού στην αυξανόμενη επικράτηση του δυτικού τρόπου ζωής. Οι Τούρκοι, κλήθηκαν να αλλάξουν τις συνήθειές τους, οι οποίες ήταν άμεσα συνδεδεμένες με το Κοράνι, υιοθετώντας τον δυτικό τρόπο ζωής και οργάνωσης της κοινωνίας. Μάλιστα, ο περιορισμός της θρησκείας από τον Κεμάλ επιβλήθηκε με τη βία, δίχως όμως να καταφέρει ποτέ να εκλείψει πλήρως από τη ζωή των πολιτών. Ο τουρκικός λαός, ενώ τιμά τον ιδρυτή του και αποδίδει σεβασμό προς το πρόσωπό του, θεωρεί υπαίτιο για όλες τις συμφορές που υπέστη και ιδιαίτερα τις οικονομικές, τον δυτικό τρόπο ζωής, με αποτέλεσμα να αναπολεί τις ισλαμικές ρίζες και παραδόσεις, νοσταλγώντας το μεγαλειώδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε το κέντρο της μουσουλμανικής και πολιτικής δύναμης με δυναμική παρουσία στις διεθνείς σχέσεις (Angel & Stephen Larabee, 2008, σσ. 4-11).

Επίσης, η συνεχής χρησιμοποίηση του Ισλάμ ως «συγκολλητική ουσία» για τη συνοχή του λαού, ιδιαίτερα μετά το 1960, όταν οι Τούρκοι πολιτικοί, αντιλήφθηκαν ότι η θρησκεία είναι ικανή να λειτουργήσει ως συνεκτικός κρίκος, με συνέπεια την αυξανόμενη ανοχή στα ισλαμικά στοιχεία. Μολονότι στο γειτονικό κράτος έλαβαν χώρα στρατιωτικά πραξικοπήματα, με το πρόσχημα της αποκατάστασης της κεμαλικής ισορροπίας, όχι μόνο δεν αποδυναμώθηκε το Ισλάμ, αλλά η ανοχή που επέδειξαν αρχικά οι Ένοπλες Δυνάμεις μετατράπηκε στη συνέχεια σε παρότρυνση για αφομοίωση στοιχείων και παραδόσεών του, ούτως ώστε να ορθωθεί τείχος ανάσχεσης σε αριστερές και κομμουνιστικές απόψεις. Η Narli (1999, σ. 40) γράφει χαρακτηριστικά «Μετά το πραξικόπημα του 1980, οι κυβερνήσεις αντιλαμβάνονταν την ισλαμική εκπαίδευση στα σχολεία ως πανάκεια κατά των εξτρεμιστικών ιδεολογιών». Η παραδοχή αυτή οδήγησε στην παροχή περισσότερων ελευθεριών για την ανεμπόδιστη έκφραση της θρησκείας στον δημόσιο βίο με αποκορύφωμα τη θέσπιση της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών από το Σύνταγμα του 1982 στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία μεταφράζεται σε δημιουργία περαιτέρω θρησκευτικών – ισλαμικών σχολείων και πανεπιστημίων, δομών δηλαδή στις οποίες αφενός οικοδομείται η προσωπικότητα του ανθρώπου και αφετέρου ωριμάζουν οι αυριανοί ηγέτες της Τουρκίας, όπως η περίπτωση του Ερντογάν. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 υπήρξε εκτός αυτών και ραγδαία αύξηση των τζαμιών σε δημόσιες δομές του κράτους, καθιέρωση ισλαμικών εθίμων όπως η προσευχή την Παρασκευή, εκτύπωση ισλαμικών εφημερίδων, έκδοση θρησκευτικών βιβλίων, ενώ όταν η κυβέρνηση νομιμοποίησε την ιδιωτική μετάδοση μετά το 1990, οργανώθηκαν αρκετοί ισλαμικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί. Το 1994, ο πρώτος ισλαμικός τηλεοπτικός σταθμός ξεκίνησε να εκπέμπει, αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια στην Άγκυρα (Metz, 1996, σ. 119). Επακόλουθο λοιπόν είναι ολοένα και περισσότεροι πολίτες να έρχονται σε στενότερη επαφή με τη θρησκεία με αποτέλεσμα ο αριθμός των θρησκευόμενων πολιτών να μεγαλώνει σημαντικά και τα ισλαμοστραφή πολιτικά κόμματα να τυγχάνουν εντονότερης απήχησης (Angel & Stephen Larabee, 2008, σ. 8).

Πέραν όμως αυτών και εξετάζοντας βαθύτερα τις οικονομικές μεταβολές που επήλθαν μετά το 1980, με την εφαρμοζόμενη νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική με εξαγωγικές βλέψεις προς την Ανατολή, δόθηκε ο χώρος σε μουσουλμάνους μικρο-επιχειρηματίες να αναπτύξουν τις επιχειρήσεις τους και να μετατραπούν σε ισχυρά πρόσωπα στην τουρκική κοινωνία. Προερχόμενοι από τις πόλεις της Ανατολίας, νεαροί επιχειρηματίες, ίδρυσαν το 1990 τον Σύνδεσμο των Ανεξάρτητων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği, MÜSİAD). Ο MÜSİAD στάθηκε απέναντι στον ήδη υπάρχοντα Σύνδεσμο Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών της Τουρκίας (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği, TÜSİAD) που είχε κοσμικό - δυτικό προσανατολισμό, ενώ ο αριθμός των μελών του αυξανόταν συνεχώς. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο MÜSİAD κατά την πρώτη επταετία από την ίδρυσή του, αριθμούσε περίπου 3.000 μέλη, όταν ο TÜSİAD αριθμούσε περίπου 400 μέλη (Öniş, 1997, σσ. 757-761). Η Narlı (1999, σ. 40) επισημαίνει ότι «Οι ιδρυτές του MÜSİAD στόχευαν στη δημιουργία ενός ισλαμικού οικονομικού συστήματος ως εναλλακτική στο υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα στην Τουρκία». Βέβαια, παρά τον νεοφιλελευθερισμό στην οικονομία, το κράτος όχι μόνο δεν απομακρύνθηκε από τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος και γενικά της οικονομίας, αλλά ήταν αυτό που διένειμε τα ωφέληματα στις επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα οι ανερχόμενοι μικρο-επιχειρηματίες με ισλαμικό υπόβαθρο, να έρχονται σε επαφή με τις κρατικές εξουσίες και να διεκδικούν ερείσματα στην πολιτική μέσω του ισλαμικού κόμματος, όπως υποστηρίζει ο Öniş (1997, σ. 752).

Ακόμη ένας αντίκτυπος της νεοφιλελεύθερης πολιτικής ήταν η εσωτερική μετανάστευση του φτωχού πληθυσμού του ανατολικού τμήματος, δηλαδή της περιφέρειας, προς τα δυτικά. Ο Αρσονιάδης (2016, σ. 116) υπογραμμίζει την επακόλουθη «μετακίνηση της παραδοσιακής ανατολικής κουλτούρας από την περιφέρεια στο κέντρο...». Οι άνθρωποι της υπαίθρου, είναι εκείνοι οι βαθιά θρησκευόμενοι και παραδοσιακοί πολίτες της επικράτειας, οι οποίοι διατηρούν ανέπαφο το ισλαμικό στοιχείο και κατοικούν στις αγροτικές και φτωχότερες περιοχές της χώρας. Η μετεγκατάστασή τους στα μεγάλα αστικά κέντρα οφείλεται στην αναζήτηση εργασίας και καλύτερου βιοτικού επιπέδου. Επομένως, έχει μεταβληθεί η σύνθεση στο αστικό τοπίο της Τουρκίας, αφού πλέον μεγάλες περιοχές του, κατοικούνται από πιο φτωχούς, παραδοσιακούς και βαθιά θρησκευόμενους πολίτες (Αρσονιάδης, 2016, σσ. 115-116). Αρωγός των εσωτερικών, φτωχών, μετακινούμενων μαζών, ήταν, σύμφωνα με τη Narlı (1999, σ. 40), οι ισλαμικές ομάδες, οι οποίες προσέφεραν φαγητό στους άπορους, στέγη στους φοιτητές, εργασία στους νέους και πίστωση σε έμπορους και βιομήχανους. Όπως αναλύει ο Καθηγητής Μιχαλακόπουλος (2020, σσ. 74-75, 80-81), δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή από τα πολιτικά κόμματα σε αυτές τις μετακινούμενες μάζες, καθώς για την προσέλκυση των ψηφοφόρων έπρεπε να δημιουργηθούν δίκτυα διασύνδεσης, βάσει κοινών χαρακτηριστικών που όπως ο ίδιος συμπεραίνει, στις μεγάλες πόλεις αφορούσαν στην κοινή καταγωγή.

Στην ενίσχυση της αστικοποίησης, πέρα από τους οικονομικούς λόγους, όπως η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2000, συνέβαλαν και οι συνεχείς συγκρούσεις με τον κουρδικό πληθυσμό που κατοικεί στην Νοτιοανατολική Τουρκία. Το κουρδικό αποτελεί

ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα ασφαλείας που αντιμετωπίζει η χώρα, ενώ ο αποκλεισμός που είχε επιβληθεί, ώστε να μην μπορούν να ανεφοδιάζονται οι υπέρμαχοι του Εργατικού Κόμματος του Κουρδιστάν, ώθησε τους κατοίκους αρκετών τριγύρω περιοχών να πορευθούν προς τις μεγαλουπόλεις (Narli, 1999, σ. 3). Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί είχαν έντονο το αίσθημα της θρησκείας και τους θεσμούς που αυτή αντιπροσωπεύει, όπως η οικογένεια. Αλληλεπιδρώντας όμως με τον, δυτικών καταβολών, πολιτισμό που είχε αναπτυχθεί στις μεγαλουπόλεις, ο Αρσονιάδης (2016, σ. 116) αναφέρει ότι:

«Οι παραδοσιακές αξίες ζωντανές και ισχυρές στην ύπαιθρο, όπως ο θεσμός της οικογένειας και η υποστήριξη που αυτή παρέχει στα μέλη της, κατακερματίζονται στην πόλη δημιουργώντας μια ισχυρή ψυχολογική πίεση που ώθησε τον πληθυσμό αυτό να βρει ως υποκατάστατο αυτών των αρχών το ισλάμ.»

Με αυτόν τον τρόπο το Πολιτικό Ισλάμ προστάτευσε τον πολιτισμό των κατοίκων της υπαίθρου, ενώ παράλληλα ενέτεινε την πολιτική του δύναμη και επιρροή (Αρσονιάδης, 2016, σ. 116).

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι μετά το πέρας της μονοκομματικής περιόδου στην Τουρκία, ο θρησκευτικός παράγοντας άρχισε δειλά δειλά, να περνά από την ιδιωτική σφαίρα, στον δημόσιο βίο των πολιτών, μέχρι που συσπειρώθηκε σε πολιτικό κίνημα και κατέλαβε την εξουσία. Οι πολιτικοί σχηματισμοί από το 1946, στην προσπάθεια διεκδίκησης της κρατικής εξουσίας, υιοθέτησαν ελαστικότερη στάση απέναντι στη θρησκεία και έκαναν άνοιγμα προς τους θρησκευόμενους πολίτες για να προσελκύσουν τη ψήφο τους. Κατά συνέπεια, το Ισλάμ και οι πολιτικές πεποιθήσεις των υποστηρικτών του άρχισαν να λαμβάνονται υπόψιν κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων από τους έχοντες την εξουσία, ενώ στη συνέχεια που του δόθηκε αρκετός χώρος, αφού εργαλειοποιήθηκε γενικότερα για την εξυπηρέτηση των εκάστοτε πολιτικών σκοπών, σε συνδυασμό με τους λόγους που περιγράφηκαν πιο πάνω, κατάφερε να εδραιωθεί στην εξουσία έως σήμερα με το κόμμα του Ερντογάν.

3.2 Το ΑΚΡ στην εξουσία

3.2.1. Από το 2002 ως το 2007: Τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης

Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης ανέλαβε την εξουσία στις εκλογές του 2002, κερδίζοντας το 34% των ψήφων. Τα μέλη του αυτοπροσδιορίστηκαν ως «συντηρητικοί δημοκράτες», έδωσαν έμφαση στη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, υποστήριξαν την ένταξη στην Ε.Ε. και την παγκοσμιοποίηση, ενώ απέφυγαν τον αντιδυτικό λόγο (Aydin & Cakir, 2007, σ. 1). Το κόμμα απέδειξε ότι, παρά την ολιγόμηνη λειτουργία του, ήταν σε θέση να τιθασεύσει την ανάγκη του λαού για αλλαγή, συγκεντρώνοντας τη λαϊκή δυσαρέσκεια τόσο από την μεγάλη οικονομική κρίση του 2001 και την οικονομική ανέχεια όσο και από τις χρόνιες διεφθαρμένες πολιτικές των προηγούμενων κομμάτων. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής Μιχαλακόπουλος (2022), σχετικά με τον συμβολισμό – λάμπα που χρησιμοποιεί το ΑΚΡ, σε λευκό φόντο «Εμείς είμαστε καθαροί και ερχόμαστε να ρίξουμε φως».

Τα πρώτα χρόνια εξουσίας του, ο Ερντογάν σεβάστηκε όλα τα στοιχεία που συνθέτουν μία σύγχρονη δημοκρατία. Είχε πλέον αντιληφθεί ότι ο φανατικός, αντιδυτικός λόγος δεν λειτουργεί προς όφελος του κυβερνώντος κόμματος, λόγω αφενός της μεγάλης επιρροής που έχει στο κράτος το κεμαλικό κατεστημένο και αφετέρου της πιθανής εμπλοκής των Ενόπλων Δυνάμεων. Επομένως κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του και προς το σκοπό της αποφυγής ανατροπής του κόμματος, όχι μόνο δεν εναντιώθηκε στον κεμαλισμό, αλλά εφάρμοσε φιλοδυτική πολιτική, προσαρμόζοντας τις πολιτικές του επιλογές και κινήσεις με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε να καταφέρει να τύχει μακροχρόνιας νομικής αποδοχής. Ο φιλοευρωπαϊκός λόγος ήταν απαραίτητος για να παραμείνει βιώσιμο το Πολιτικό Ισλάμ, επομένως το ΑΚΡ, νομιμοποιώντας τις κινήσεις του λειτουργώντας βάσει της ισλαμικής αρχής «taqiyga», έθεσε ως στόχο την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. (Taşpınar, 2011, σ. 3). Η ισλαμική αυτή αρχή που συναντάται στο 28^ο εδάφιο του τρίτου κεφαλαίου στο Κοράνι, επιτρέπει στους μουσουλμάνους να ψεύδονται και να αποκρύπτουν τις μουσουλμανικές τους πεποιθήσεις, εφόσον αυτό προωθεί τον ιερό σκοπό του Ισλάμ και γίνεται με σκοπό να επικρατήσει κανείς έναντι των άπιστων ή των «πολιτικών» του αντιπάλων, μέθοδο την οποία εκμεταλλεύτηκε ο Ερντογάν από τα πρώτα χρόνια ανάληψης της εξουσίας (Ευρυβιάδης, 2015). Οι προϋποθέσεις ένταξης στην Ε.Ε. και η επιδιωκόμενη δημοκρατία της, αποτέλεσαν ισχυρές αφορμές για τον Ερντογάν με στόχο να περιορισθεί ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων και να καταπολεμηθεί η ανεξιθρησκία στο δικαστικό σώμα, στα υψηλά επίπεδα της κρατικής γραφειοκρατίας και στα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης. Άλλωστε, ο αντιδυτικός λόγος, ήταν αδύνατο να υιοθετηθεί εκείνη την περίοδο, καθώς η οικονομική κρίση του 2001 και η αυστηρή επιτήρηση από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, δεν άφηναν περιθώρια εναντίωσης στην παγκοσμιοποίηση άρα και στις ξένες επενδύσεις. Άλλα «καυτά» ζητήματα, όπως η χρήση μαντήλας από τις γυναίκες, τα παραγκώνισε προσωρινά για να αποφύγει τις συγκρούσεις (Aydın & Cakir, 2007, σ. 1). Συνεπώς, η πρώτη κυβερνητική περίοδος του ΑΚΡ, από το 2002 ως το 2007 χαρακτηρίστηκε ως μετριοπαθής, ενώ είναι ιδιαίτερη η οπτική του για τον εθνικισμό, αφού οι εθνотικές ομάδες, ανάμεσά τους και οι Κούρδοι, ήταν αποδεκτό να εκφράζουν ελεύθερα τη δευτερεύουσα ταυτότητά τους, παράλληλα με την πρώτη, τουρκική, ταυτότητα (Μπαλτός, 2019, σ. 304).

3.2.2 Από το 2007 ως το 2011: Η σταθεροποίηση στην εξουσία

Το εκλογικό αποτέλεσμα τον Ιούλιο του 2007 βρήκε το ΑΚΡ πρώτο στη Βουλή με ποσοστό 46,6%, αποδεικνύοντας την ανοδική του πορεία και την εμπιστοσύνη του λαού. Σύμφωνα με τον Καθηγητή Μιχαλακόπουλο (2020, σσ. 120, 124), η «κλαϊκή εικόνα» του Ερντογάν είχε σοβαρό αντίκτυπο στη συναισθηματική σύνδεση με τον λαό, με συνέπεια οι πολίτες να αισθάνονται ότι ταυτίζονται με τον πολιτικό τους αρχηγό και κατ' επέκταση με την εξουσία, δίχως επομένως να την κατακρίνουν. Ο Ερντογάν, αφού εξασφάλισε την επανεκλογή του και απέφυγε τις διαμάχες με τους πολιτικούς του αντιπάλους, ακολούθησε πορεία μείωσης της επιρροής του βαθύος κράτους, των εκπροσώπων δηλαδή του κεμαλικού κατεστημένου, στο οποίο σημαίνοντα ρόλο διαδραμάτιζαν οι Ένοπλες Δυνάμεις που από το 1960 και έπειτα, άμεσα ή έμμεσα, παρενέβαιναν στην πολιτική. Εκτός όμως των Ενόπλων Δυνάμεων έπρεπε να

οριοθετήσει και τους δικαστικούς, αφού αρκετά κόμματα απαγορεύτηκαν ή διάφοροι νόμοι απορρίφθηκαν, καθώς το συνταγματικό δικαστήριο έκρινε ότι εμπλέκονται με το Πολιτικό Ισλάμ και ως εκ τούτου αποτελούν απειλή για το κράτος (Μπαλτός, 2019, σ. 305).

Αρκετά σημαντικό βήμα προς την επίτευξη αυτού του σκοπού, αποτέλεσε η ανάληψη της Προεδρίας της Δημοκρατίας που αποτελούσε έναν εκ των τριών πυλώνων του κεμαλικού κράτους μαζί με το Συνταγματικό Δικαστήριο και τις Ένοπλες Δυνάμεις, το 2007, από τον Ισλαμιστή Αμπντουλάχ Γκιουλ (Van Gent, 2011, σσ. 179-180). Η ανάληψη των προεδρικών καθηκόντων προέκυψε αφού ξεπεράστηκαν αφενός το βέτο που ασκήθηκε από τον πρώην Πρόεδρο της Δημοκρατίας Αχμέτ Νετζντέτ Σεζέρ και αφετέρου οι αντιδράσεις τόσο της αντιπολίτευσης όσο και αυτές των Ενόπλων Δυνάμεων και του δικαστικού σώματος, με αφορμή το ισλαμικό υπόβαθρο του Γκιουλ (Migdalovitz, 2007, σ. 1). Βέβαια, η ισχύς των Ενόπλων Δυνάμεων και των δικαστηρίων δεν είχε μειωθεί, ωστόσο με τις μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν από το κράτος με στόχο την ένταξη στην Ε.Ε., περιορίστηκαν ως ένα βαθμό οι στρατιωτικές ελευθερίες. Εκείνο όμως που έπληξε σε βάθος την άθικτη εικόνα των Ενόπλων Δυνάμεων, ήταν τα σκάνδαλα που ήρθαν στην επιφάνεια όπως η υπόθεση Εργκένεκον, κατά την οποία καταδικάστηκαν περισσότεροι από τριακόσιοι, εν ενεργεία και μη, στρατιωτικοί, εκθέτοντάς τους για συνομωσία κατά της κυβέρνησης. Μάλιστα το 2009 θεσπίστηκε νόμος, ο οποίος κατάργησε τη δικαιοδοσία των στρατοδικείων για υποθέσεις πολιτών, ενώ επέκτεινε την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων για την εκδίκαση στρατιωτικών (Kuru, 2012).

Η φθίνουσα πορεία των Ενόπλων Δυνάμεων, συνεπάγεται την ανοδική, αντίστροφα, πορεία ισχύος του Ερντογάν και του κόμματός του. Ο Ερντογάν δηλαδή πέτυχε με ευφυή τρόπο και υπομονή, να μεταβάλλει το σκηνικό στο εσωτερικό της Τουρκίας, αμαυρώνοντας δημόσια την υπόληψη για τον θεματοφύλακα της κοινωνίας και προσελκύοντας την εμπιστοσύνη του λαού προς το πρόσωπό του. Η ενισχυμένη πολιτική δύναμη του ΑΚΡ, φάνηκε το 2010, οπότε έλαβε χώρα δημοψήφισμα για την αναθεώρηση του Συντάγματος, με θετικό αποτέλεσμα, γεγονός που αφενός αποδεικνύει την αποδοχή των πολιτών προς το κυβερνών κόμμα και αφετέρου προμηνύει το εκλογικό αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 2012. Τον Ιούλιο του 2011, προς περαιτέρω ενίσχυση του αγώνα του Ερντογάν κατά του βαθέος κράτους, η στρατιωτική ηγεσία της Τουρκίας παραιτήθηκε, ενώ στο Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο που συγκροτήθηκε για τη διενέργεια κρίσεων με σκοπό την κάλυψη των θέσεων, ο Ερντογάν καταλάμβανε κεντρική θέση στην αίθουσα, υποδηλώνοντας τη θέση που πρέπει να έχει η πολιτική ηγεσία σε σχέση με τη στρατιωτική. Οι τέσσερις κενές θέσεις ηγεσίας που είχαν προκύψει, καλύφθηκαν από αξιωματικούς, φιλικούς προς την κυβέρνηση, σηματοδοτώντας μία νέα εποχή, αντανακλώντας την αυξημένη δυναμική της ισλαμικής πολιτικής κυβέρνησης (Arsu, 2011).

Εν τω μεταξύ, «τοποθετώντας» τον Αμπντουλάχ Γκιουλ στην Προεδρία του Κράτους, άρα κατ' επέκταση και απομάκρυνσή του από την κομματική πολιτική καθημερινότητα, ο Ερντογάν παρέμεινε ο μόνος αρχηγός του κόμματος. Ο Γκιουλ αποτελούσε πρόσωπο με ισχυρή προσωπικότητα και μεγάλη απήχηση στον λαό, όπως και ο Ερντογάν. Ο τελευταίος, σύμφωνα

με άρθρο των Görener & Ucal (2011, σσ. 364-376), αποτελεί έναν κυρίαρχο, αποφασιστικό, δυναμικό και αυταρχικό ηγέτη με συγκεντρωτική μορφή διακυβέρνησης, αφού επιθυμεί όλες οι αποφάσεις να λαμβάνονται από τον ίδιο. Επομένως όπως παρατηρεί ο Μπαλτός (2019, σ. 306-307), ο Ερντογάν, εφόσον κατάφερε να απομακρύνει την κοσμική απειλή και να κεντρίσει όλη την εξουσία του κόμματος στο πρόσωπό του, μεταβάλλει την μετριοπαθή, προς μία λιγότερο ανεκτική πολιτική στις αρνητικές κριτικές, τόσο εκτός όσο και εντός του κόμματος, ενώ γίνονται φανερά πλέον τα στοιχεία της απολυταρχικής συμπεριφοράς του που τον ακολουθούν έως και σήμερα. Αντί δηλαδή να οδηγηθεί σε μια πιο φιλελεύθερη κοινωνία, όπως αρχικά διακήρυττε, επέλεξε τη συγκέντρωση μεγαλύτερης εξουσίας στα χέρια του, ενώ παράλληλα άρχισε τις δεύτερες σκέψεις για την Ε.Ε., καθώς η επίτευξη του στόχου για τον παραγκωνισμό του κεμαλικού κατεστημένου, μέσω επιλεκτικών μεταρρυθμίσεων, είχε επέλθει (Μπαλτός, 2019).

3.2.3 Από το 2011 ως το 2016: Ερντογάν εναντίον Γκιουλέν

Η παραδοσιακή αντιπαράθεση μεταξύ ισλαμιστών και κοσμικών έδωσε τη θέση της στη νέα διαμάχη μεταξύ των υποστηρικτών του Ερντογάν ως έναν και μοναδικό ηγέτη του κράτους και των αντιπάλων του. Ακόμη και μέσα στο ίδιο το ΑΚΡ υπήρχε διχασμός, ο οποίος οδήγησε στη δημιουργία «σύγκρουσης» μεταξύ των, άλλοτε συμπορευόμενων, ισχυρών ανδρών, Πρωθυπουργού Ερντογάν και Προέδρου Γκιουλ. Σημειώνεται δε ότι ο πρώτος, ήδη από το 2010, είχε εκφράσει σκέψεις για τη θέση του Προέδρου, αλλά δεν αποδεχόταν τους περιορισμούς στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία. Η αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε, έφερε διχασμό στο ισλαμικό κίνημα. Ο Ερντογάν λοιπόν τάχθηκε κατά της επανεκλογής του Προέδρου Γκιουλ, φρόντισε πριν τις εκλογές του 2011 να απομακρύνει από το κόμμα του, τους υποστηρικτές του Γκιουλ, αλλά το Συνταγματικό Δικαστήριο που απαρτιζόταν από άτομα διορισμένα από τον τελευταίο δεν άφησε περιθώρια στον πρώτο (Μπαλτός, 2019).

Αποτέλεσμα αυτής της «διαμάχης» είναι η δημιουργία δίπολου στην Τουρκία όπου στη μία πλευρά βρίσκονται οι Ερντογανικοί που στηρίζουν τη φιλόδοξη πορεία που ο ίδιος εκπροσωπεί και στην άλλη οι υποστηρικτές του Γκιουλ καθώς και οι συμμετέχοντες στη μεγαλύτερη θρησκευτική οργάνωση, το κίνημα του Γκιουλέν⁵ που είχαν καταλάβει πολλές θέσεις στις κρατικές δομές όπως στα δικαστήρια. Παρόλο που οι δύο πλευρές είχαν συνεργαστεί ενάντια στον κοινό εχθρό, το κεμαλικό καθεστώς, οι σχέσεις τους μεταβάλλονται. Αμφότερες οι πλευρές είχαν κατανοήσει ότι για την καταπολέμηση των κεμαλιστών έπρεπε να συνεργαστούν.

⁵ Το κίνημα του Φετουλάχ Γκιουλέν ή Κίνημα Χιζμέτ ή Τζεμαάτ ιδρύθηκε από τον ιερέα Φετουλάχ Γκιουλέν και αποτελεί παγκόσμιο ισλαμικό κίνημα που ασκεί επιρροή στην παιδεία, στις επιχειρήσεις και στα Μ.Μ.Ε.. Μεγάλος αριθμός ισλαμικών επιχειρήσεων στην Τουρκία χρηματοδοτούνται από τράπεζες που σχετίζονται με τον Γκιουλέν, οι οποίες στηρίζουν την εκπαιδευτική δράση της κοινότητας. Η ιδιωτικοποίηση των Μ.Μ.Ε. τη δεκαετία του '80, προσέφερε τον απαραίτητο χώρο στον Γκιουλέν να προωθήσει μέσω των καναλιών που διέθετε, την ισλαμική όψη της καθημερινότητας. Στη συνέχεια, μέσω της εκπαίδευσης, στοχεύει στην δημιουργία μίας νέας ισλαμικής τουρκικής ελίτ. Ο ιδρυτής του κινήματος είναι εξόριστος στην Πενσυλβανία της Αμερικής. Στην Τουρκία έχει χαρακτηριστεί ως εγκληματική οργάνωση που στοχεύει στην ανατροπή της κυβέρνησης. Για περισσότερα σχετικά με το Κίνημα Γκιουλέν: Μπαλάσκα Μ., Η εκπαίδευση ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης: Η περίπτωση των εκπαιδευτηρίων της κοινότητας Gülen και οι διώξεις του Κ.Δ.Α. σε βάρος τους, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πειραιάς, 2021.

Το μεν κίνημα χρειαζόταν το ΑΚΡ για να προστατεύσει τα δίκτυα και τα οικονομικά του κέρδη διεισδύοντας παράλληλα στις κυβερνητικές θέσεις. Το δε ΑΚΡ χρειαζόταν αφενός τη στήριξη του κινήματος για να αντιπαρατεθεί στην κοσμική γραφειοκρατία και αφετέρου την επιρροή του κινήματος στα Μ.Μ.Ε. για να μεταδίδεται το πολιτικό μήνυμα στο μεγαλύτερο δυνατό εύρος κοινού. Παρόλα αυτά, αντιλαμβανόμενος ο Ερντογάν και οι σύμβουλοί του ότι το κίνημα είχε αποκτήσει μεγάλη δύναμη μέσα στο κράτος και στο ΑΚΡ και νιώθοντας άβολα με αυτό, αφού οι Γκιουλενιστές επεδίωκαν ολοένα και περισσότερες θέσεις στη Βουλή μετατρέποντας πλέον το ανθρωπιστικό κίνημα σε θρησκευτικο-πολιτική οντότητα, η στρατηγική συμμαχία έπαψε να υφίσταται και οι διαφορές εμφανίστηκαν σε πολλούς τομείς. Από τη μία η τοποθέτηση των Γκιουλενιστών υπέρ της συνέχισης των διαπραγματεύσεων για ένταξη στην Ε.Ε. και κατά της διατάραξης του διεθνούς status quo της Τουρκίας ήρθε σε αντίθεση με τις βλέψεις του Ερντογάν για μετατροπή της Τουρκίας σε ηγέτιδα δύναμη στον μουσουλμανικό κόσμο και από την άλλη η επιδίωξη μεγαλύτερου μεριδίου εξουσίας από τους πρώτους, βρήκε απέναντί της την προσωπική φιλοδοξία του Ερντογάν για καθολική συγκέντρωση εξουσίας (Hakki, 2017, σ. 4).

Το καλοκαίρι του 2013, οι διαδηλώσεις που ξέσπασαν στο πάρκο Γκεζί, αποτέλεσαν την τελική ρήξη στη σχέση ισλαμικής κυβέρνησης και κινήματος. Οι μαζικές διαμαρτυρίες αποτέλεσαν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον Ερντογάν, ώστε τη θέση του «εχθρού» να καταλάβουν οι Γκιουλενιστές, αφού οι κοσμικοί είχαν αποδυναμωθεί. Οι διαμαρτυρίες παρουσιάστηκαν ως διεθνής συνωμοσία κατά της κυβέρνησης, οπότε η τελευταία κήρυξε απελευθερωτικό πόλεμο ενάντια στους δυτικούς ιμπεριαλιστές κατηγορώντας τους ότι συνεργάζονται με προδότες στο εσωτερικό του κράτους. Με αυτόν τον τρόπο, επιδέξια ο Ερντογάν ταύτιζε τους Γκιουλενιστές με το αντιδυτικό συνωμοσιολογικό πλαίσιο. Βέβαια την ίδια χρονιά η κυβέρνηση κατηγορήθηκε για διαφθορά και αρκετά στελέχη της ή πρόσωπα συγγενικά ή φίλα προσκείμενα σε αυτή, συνελήφθησαν, ωστόσο ο Ερντογάν, αντέδρασε άμεσα, προβαίνοντας σε εκκαθάριση των Γκιουλενιστών από κρατικές δομές (αστυνομία, δικαστήρια) και Μ.Μ.Ε., με την πρόφαση ότι λειτουργεί «παράλληλο κράτος» μέσα στο κράτος. Ισχυρίστηκε δε ότι το ΑΚΡ εξαπατήθηκε από το κίνημα Γκιουλέν και ζήτησε συγχώρεση από το έθνος (Hakki, 2017, σσ. 6-7).

Μετά από αυτά το επερχόμενο, αποτυχημένο, πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου του 2016⁶, αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της Τουρκίας. Όχι για την έκβασή του, αλλά για τις μεταβολές που επήλθαν στο κράτος μετά από αυτό. Από την πρώτη στιγμή, οι Γκιουλενιστές βρέθηκαν στο στόχαστρο του Ερντογάν για την υποκίνηση του πραξικοπήματος, ενώ διαφορετικές απόψεις για σχεδιασμένη πολιτική κίνηση, παραμερίστηκαν. Ύστερα από τις πρώτες, άμεσες, εκκαθαρίσεις χιλιάδων εργαζομένων σε κρατικούς θεσμούς όπως δικαστήρια, αστυνομία, Ένοπλες Δυνάμεις

⁶ Όσον αφορά στα γεγονότα, οι πραξικοπηματίες κατέλαβαν τον κρατικό τηλεοπτικό σταθμό και μέσω αυτού μεταδόθηκε η ανακοίνωση για την επιβολή του στρατιωτικού νόμου στη χώρα. Το αεροδρόμιο της Κωνσταντινούπολης καταλήφθηκε επίσης από μονάδες των Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ τανκς βγήκαν στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης και κινήθηκαν εναντίον κρατικών εγκαταστάσεων. Βέβαια, το πραξικόπημα έληξε σύντομα, αφενός λόγω της διαρροής που υπήρξε από την προηγούμενη ημέρα και αφετέρου λόγω του μαζικού ξεσηκωμού των πολιτών απέναντι στους πραξικοπηματίες, ύστερα από παρότρυνση του Ερντογάν. (Μπαλάσκα, 2021, σσ. 58-59)

και εκπαιδευτικές δομές, την 20^η Ιουλίου του ίδιου έτους, ο Ερντογάν έθεσε τη χώρα σε Κατάσταση Έκτακτης Ανάγκης. Ως συνταγματική διάταξη, η Κατάσταση Έκτακτης Ανάγκης κηρύσσεται με στόχο την προστασία της ακεραιότητας του κράτους δικαίου και την απαλοιφή των απειλών εναντίον του πολιτεύματος (Yavuz, 2018, σ. 27). Σε αντίθεση με τον συνταγματικό της σκοπό, ο Ερντογάν εκμεταλλεύτηκε την κατάσταση αυτή, εξουσιοδοτώντας τον ίδιο και το υπουργικό συμβούλιο να κυβερνούν τη χώρα ως απόλυτοι άρχοντες. Προαναγγέλλοντας ίσως αυτό που επρόκειτο να συμβεί, κατά την έλευσή του στο αεροδρόμιο της Κωνσταντινούπολης, είχε χαρακτηρίσει το πραξικόπημα ως «δώρο Θεού» (Lusher, 2016) για να καθαρίσει τις Ένοπλες Δυνάμεις από τους συμμάχους του Γκιουλέν. Η εκκαθάριση όμως δεν περιορίστηκε στις Ένοπλες Δυνάμεις, αλλά επεκτάθηκε απέναντι σε όλους όσους θεωρούνταν υποστηρικτές του κινήματος, στους Κούρδους και στους φιλελεύθερους. Αντίστροφα με το τεκμήριο της αθωότητας, οι ύποπτοι ήταν ένοχοι μέχρι αποδείξεως του εναντίου (Μπαλάσκα, 2021, σσ. 58-59).

3.3 Ο «μονάρχης» Ερντογάν

Ο Yavuz (2018, σ. 27) σημειώνει ότι ο Ερντογάν άφησε το παλιό φιλελεύθερο και δημοκρατικό προσωπείο και επέστρεψε στην παλιά του ισλαμική ταυτότητα, ενώ χρησιμοποίησε τον ισλαμισμό σε συνδυασμό με τον τουρκικό εθνικισμό για να εδραιώσει την εξουσία του. Ο ίδιος επισημαίνει ότι πέρα από το κλείσιμο σχολείων, εφημερίδων, Μ.Μ.Ε. και των αλλαγών στις κρατικές λειτουργίες, το πιο ανησυχητικό γεγονός μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα, είναι η συμμαχία του Ερντογάν με το Εθνικιστικό Κόμμα (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) ενάντια στις έντονες και δυναμικές διαμαρτυρίες του κουρδικού πληθυσμού εναντίον των πολιτικών του τουρκικού κράτους. Η σχέση αυτή βοήθησε τον Ερντογάν στην αλλαγή του κυβερνητικού συστήματος της Τουρκίας σε προεδρικό, μετά από δημοψήφισμα το 2017, σε ένα περιβάλλον όχι και τόσο δημοκρατικό, αφού η εκμετάλλευση της Κατάστασης Έκτακτης Ανάγκης προς όφελός του, απέκλειε κάθε αντιπολιτευτική άποψη. Οι συνταγματικές αλλαγές που προέκυψαν μετά το δημοψήφισμα του 2017, συντέλεσαν στη διαμόρφωση ενός παντοδύναμου Προέδρου της Δημοκρατίας, ο οποίος εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι έθεσε πάνω από τη σταθερότητα και τη λαϊκή ενότητα, τα δικά του συμφέροντα (Yavuz, 2018, σσ. 27-28).

Οι επιπτώσεις του αποτυχημένου πραξικοπήματος έχουν επιτρέψει την εμφάνιση της «Νέας Τουρκίας», η οποία δοξάζει το οθωμανικό κύρος του παρελθόντος, με καθεστώς που έχει μετατραπεί σε αυταρχικό και ισλαμικό, μακριά από την κοσμική θεώρηση που κάποτε επεδίωκε. Ο Πρόεδρος Ερντογάν έχει αναπτύξει το Ισλάμ και την ιστορία γύρω από αυτό για να δικαιολογήσει την αναγκαιότητα της αυταρχικότητας, ώστε να επιτευχθεί η ασφάλεια που είναι σημαντικότερη από την ελευθερία. Η στροφή του στον ισλαμικό εθνικισμό που σύμφωνα με τον Yavuz (2018, σσ. 29-30) αφορά στη δυσαρέσκεια για τον μη υπολογισμό της Τουρκίας ως μεγάλης γεωπολιτικής δύναμης, η οποία πηγάζει από την περιθωριοποίησή της από μεριάς της Ε.Ε., τον φέρνει αντιμέτωπο με όποιους δεν υποστηρίζουν την κατεύθυνση αυτή, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται οι «εχθροί» του, Κούρδοι, Αλεβίτες, αριστεροί και γενικά η Ε.Ε. και η Δύση. Οι διευρυμένες πολιτικές εξουσίες, του δίνουν τη δυνατότητα να ελέγχει όλους τους

κρατικούς θεσμούς όπως τα δικαστήρια και την αστυνομία, ενώ το αποτυχημένο πραξικόπημα αποτέλεσε την αφορμή για τη μεταβίβαση του Κεφαλαίου σε επαγγελματίες, πιστούς στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Όλες αυτές οι πολιτικές κινήσεις έχουν απομακρύνει την Τουρκία από την ένταξη στην Ε.Ε., ενώ έχει επέλθει ρήξη και στις σχέσεις της με την Αμερική, αφού θεωρείται ότι η τελευταία παρέχει κρησφύγετο στον Γκιουλέν, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη ισλαμικο-εθνικιστικής ρητορικής, με εξωτερική πολιτική που θέτει στο στόχαστρο τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

3.4 Ο ισλαμικο – εθνικισμός του Ερντογάν

3.4.1 Το «οθωμανικό όνειρο»

Εξετάζοντας την πολιτική πορεία του ΑΚΡ και ειδικότερα του πολιτικού του ηγέτη, Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο άλλοτε μετριοπαθής πολιτικός, έχει μετατραπεί σε έναν απολυταρχικό και δυναμικό ηγέτη, ο οποίος δεν δέχεται αρνητικές κριτικές, με στόχο, όπως αναφέρει η Σουλάνδρου (2020, σ. 33), να αναδειχθεί «σωτήρας του έθνους και νέος πατέρας της Τουρκίας». Ο Ερντογάν εκμεταλλεύτηκε τις αρχικές υποσχέσεις του κόμματός του, για την αποκατάσταση της δημοκρατίας και της σχέσης με τη Δύση, με αποτέλεσμα όπως συμπεραίνει ο Μήτσουρας (2022, σσ. 29, 37) να εξολοθρεύσει τους εσωτερικούς εχθρούς και να ελέγχει πλήρως το κράτος επιβάλλοντας τόσο την ισλαμική όσο και την νέο-οθωμανική πορεία ώστε να αποτελέσει η Τουρκία σημαντική περιφερειακή δύναμη. Για να δικαιολογηθεί η εδραίωση της τεράστιας εξουσίας στα χέρια του Ερντογάν, το ΑΚΡ έχει αναπτύξει τη θεωρία ότι ο κόσμος βιώνει μια περίοδο χάους και χρειάζεται ένας σταθερός ηγέτης για να αποτραπεί η καταστροφή του κράτους, κάνοντας παραλληλισμό με τη διάλυση του εναπομείναντος οθωμανικού κράτους μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Aydintasbas, 2018).

Απολαμβάνοντας τη στήριξη τόσο των ισλαμιστών όσο και των Τούρκων εθνικιστών, μέσα σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα με απόλυτο ηγέτη τον Πρόεδρο που θυμίζει την οργανωτική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Ekinçi & Rüzgar (2020) παρατηρούν ότι ο Ερντογάν φαντασιώνεται μια τουρκική εθνικιστική, ισλαμική αυτοκρατορία. Πρότυπό του, όπως εξηγεί ο καθηγητής Mikhail (2020), είναι ο ένατος Σουλτάνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Σελίμ Α', ο τάφος του οποίου αποτέλεσε την πρώτη δημόσια εμφάνιση του Ερντογάν, αμέσως μετά το δημοψήφισμα του 2017 με το οποίο απέκτησε διευρυμένες εξουσίες. Ο ίδιος αναφέρει ότι παρόλο που κάθε σύγχρονος Τούρκος ηγεμόνας αποστασιοποιείται από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Ισλάμ, με σκοπό την προβολή ενός πιο δυτικού, κοσμικού και σύγχρονου προσώπου για τη δημοκρατία, ο Ερντογάν έχει αγκαλιάσει ενεργά το οθωμανικό παρελθόν και την ισλαμική κληρονομιά της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα, σε αντιδιαστολή με τον Σελίμ Α' ο οποίος ήταν ο πρώτος Οθωμανός⁷ που ενστερνιζόταν κάποιες αρχές της Δημοκρατίας και παράλληλα ήταν σουλτάνος και χαλίφης, να είναι ο πρώτος Δημοκρατικός που είναι ταυτόχρονα

⁷ Ο Σελίμ Α' ήταν ο πρώτος Οθωμανός σουλτάνος που κυβέρνησε τις πιο ιερές πόλεις του Ισλάμ, τη Μέκκα και τη Μεδίνα, λαμβάνοντας έτσι το ρόλο του χαλίφη και εδραιώνοντας τα παγκόσμια ισλαμικά διαπιστευτήρια της αυτοκρατορίας.

και σουλτάνος και χαλίφης. Παράλληλα, ο καθηγητής Mikhail (2020) υποστηρίζει ότι ο Ερντογάν και το κόμμα του αυτό-χαρακτηρίζονται συχνά ως «εγγόνια» των Οθωμανών, παραλείποντας, σκόπιμα, τη γενιά των δημοκρατικών πατέρων της Τουρκίας από το 1923, παραπέμποντας απευθείας στην περίοδο που οι Οθωμανοί κυβερνούσαν βάσει της τουρκικής ισλαμικής πολιτικής τους, στα χρόνια του Σελίμ, όταν οι πόλεμοι και η εγχώρια καταστολή έφεραν οικονομική ευμάρεια και εδαφική εξουσία.

Κατά συνέπεια, ο Ερντογάν, έχει μετατρέψει τον τουρκικό εθνικισμό, όπως αυτός είχε εκφραστεί από τον ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας, σε έναν επιθετικό ισλαμικό εθνικισμό, ο οποίος αποβλέπει στο μεγαλειώδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως λύση για τη βιωσιμότητα και την πρόοδο του κράτους. Σύμφωνα με τον Σταματόπουλο (2021, σ. 4), η αιτία αυτού του μείγματος Ισλάμ, εθνικισμού και νέο-οθωμανισμού, είναι η καθιέρωση της Τουρκίας ως ισχυρής παγκόσμιας δύναμης και η αποκοπή της από την εξάρτηση των άλλων μεγάλων δυνάμεων και κυρίως των Η.Π.Α. και της Ευρώπης. Με τον νέο-οθωμανισμό, κινητοποιείται το εθνικιστικό συναίσθημα που εκφράζεται από τα εθνικιστικά κόμματα, το οποίο σε συνδυασμό με το ισλαμικό συναίσθημα των ισλαμιστικών κομμάτων, ανακηρύσσει, όπως σημειώνουν οι Ekinçi & Rüzgar (2020), τον Ερντογάν ως ηγέτη, όχι μόνο των ισλαμιστών αλλά και των παντουρκιστών - τουρανιστών. Οι ίδιοι αναφέρουν μάλιστα ότι η βουβή στάση της αντιπολίτευσης, συνεπάγεται τη σιωπηρή έγκριση των ενεργειών προς το οθωμανικό όνειρο. Ακόμη και στις Ένοπλες Δυνάμεις που ήταν ο στυλοβάτης του κεμαλικού κατεστημένου, ο κεμαλισμός συμμαχεί, όπως αναφέρεται από τον Σταματόπουλο (2021, σ. 4), με τον ισλαμισμό με συνεκτικό στοιχείο τον εθνικισμό, ενώ στην ανάπτυξη επιθετικής εθνικιστικής πολιτικής, υπήρχαν περιπτώσεις που οι Ένοπλες Δυνάμεις προηγήθηκαν των κυβερνητικών πολιτικών, όπως για παράδειγμα η ιδέα της Γαλάζιας Πατρίδας⁸ που διατυπώθηκε από τον υποναύαρχο Cem Gurdeniz και εφαρμόζεται από την κυβέρνηση, φέρνοντάς την σε ρήξη με πολλές χώρες στην Ανατολική Μεσόγειο.

3.4.2 Η υπαρξιακή ανασφάλεια

Πράγματι, ο ισλαμισμός που επεδίωκε να ορθώσει ο Ερντογάν, ήδη από την εποχή που διατελούσε δήμαρχος της Κωνσταντινούπολης, κατάφερε να πρωταγωνιστεί και να συμμαχεί με τον εθνικισμό. Ο λέκτορας Μούδουρος (2021, σσ. 10-13), διατυπώνει ότι το πραξικόπημα του 2016 αποτέλεσε την αφορμή για την απόλυτη ενοποίηση της ιδεολογίας των κομμάτων της δεξιάς, δηλαδή της ισλαμικής του ΑΚΡ και της εθνικιστικής του ΜΗΡ, αφού έφερε στο προσκήνιο τη χρόνια ανησυχία των δεξιών κομμάτων, δηλαδή το τουρκικό έθνος να στερηθεί κράτους, πατρίδας και θρησκείας. Τεκμηριώνει δε, αναφέροντας ότι μέσω της ανασφάλειας του Ερντογάν για την απώλεια της εξουσίας, την οποία ταύτισε με τον φόβο της υπαρξιακής ανασφάλειας του τουρκικού κράτους που απειλείται τόσο από εσωτερικούς όσο και από

⁸ Το δόγμα της Γαλάζιας Πατρίδας οριοθετεί τα σύνορα της Τουρκίας στη Μαύρη Θάλασσα, τη Θάλασσα του Μαρμαρά, το Αιγαίο και τη Μεσόγειο και θέλει την Τουρκία να έχει κυρίαρχο ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο. Υποστηρίζει ότι η συμμαχία με τις Η.Π.Α. και την Ε.Ε. σκοπεύει στην απομάκρυνση της Τουρκίας από τη Μεσόγειο, επομένως το τουρκικό κράτος πρέπει να αντισταθεί.

εξωτερικούς εχθρούς και με στόχο την επιβίωσή του (*devletin bekası*), θεοποίησε το κράτος, πρόβαλλε επιτακτική τη συνέχιση της ύπαρξής του, δημιούργησε συλλογική ταυτότητα στη βάση του «ένα έθνος, ένα κράτος, μια θρησκεία, μια σημαία», αλλά παράλληλα, χρησιμοποιώντας, στρατηγικά, τη λέξη *beke* (επιβίωση) που έχει ίδια ρίζα με τη λέξη *bakiye* (κληρονομιά), προώθησε την αντίληψη των τουρκικών δεξιών κομμάτων που αναφέρεται στο τουρκικό κράτος ως απομεινάρι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ανάγκη για αποκατάσταση της ιστορίας. Με άλλα λόγια, ο Ερντογάν συσπείρωσε τον λαό υπό τον φόβο της διάλυσης της Τουρκίας από τον «εχθρό», είτε αυτός προέρχεται από το εσωτερικό του κράτους όπως οι γκιουλενιστές είτε από το εξωτερικό όπως η Δύση και οι μεγάλες δυνάμεις. Πρόβαλλε τον εαυτό του ως εγγυητή και προώθησε τελικά τους αρχικούς του στόχους, δηλαδή την απομάκρυνση από την κεμαλική πολιτική κατεύθυνση και την επικράτηση ενός μείγματος θρησκείας και εθνικισμού. Μάλιστα, για να γίνει περισσότερο κατανοητός ο συνδυασμός των δύο, σύμφωνα με τον Μούδουρο (2021, σ. 25), το δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» που αναφέρθηκε νωρίτερα στηρίζεται τόσο στις εθνικιστικές αντιλήψεις περί εχθρικής περικύκλωσης της Τουρκίας, όσο και σε ισλαμικές, νέο-οθωμανικές τάσεις που ταυτίζουν την Ανατολική Μεσόγειο με περιοχή αυτοκρατορικής παρουσίας των Τούρκων.

Όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Yavuz (2022, σ. 673), ο Ερντογάν μετά τη δημιουργία στενότερων δεσμών με τους εθνικιστές συμμάχους του, πραγματοποίησε μια σειρά από διασυννοριακές επιχειρήσεις κατά των υποστηρικτών του κουρδικού κόμματος. Αυτές συντέλεσαν αφενός στην κινητοποίηση των εθνικιστών και των συντηρητικών ομάδων και αφετέρου στην προθυμία ευρύτερα των πολιτών να συσπειρωθούν γύρω από τη σημαία. Οι επιχειρήσεις σχετίζονται άμεσα με την άνοδο του εθνικισμού που αντιμετωπίζει τις εγχώριες αντιπολιτευτικές δυνάμεις όπως στην προκειμένη περίπτωση οι Κούρδοι, οι οπαδοί του Γκιουλέν και οι φιλο-Ευρωπαίοι ως υπαρξιακές απειλές για την ασφάλεια της χώρας. Η πλειοψηφία λοιπόν του κοινού συνδέει την επιβίωση της Τουρκίας με την απαλοιφή των εσωτερικών και εξωτερικών επιθέσεων. Αποτέλεσμα αυτού είναι η συναίνεση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού σε διάφορους τομείς εξωτερικής πολιτικής, όπως η στρατιωτική απάντηση ενάντια στην εξέγερση του PKK, η υπεράσπιση των δικαιωμάτων της Τουρκίας στην Ανατολική Μεσόγειο, η προστασία των δικαιωμάτων της Τουρκίας στην Κύπρο και η υποστήριξη του Αζερμπαϊτζάν στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ. Επιπλέον η ΕΕ δε λογίζεται ως αξιόπιστη στην αντιμετώπιση των προβλημάτων στην περιοχή, ενώ η στάση του πληθυσμού είναι αρκετά αντιαμερικανική. Ο Yavuz (2022, σ. 673), αναφέρει συγκεκριμένα ότι «η εξωτερική πολιτική του Ερντογάν έχει μετατραπεί σε αντιαμερικανισμό, χωρισμένο από τα μακροπρόθεσμα εθνικά συμφέροντα της Τουρκίας, καθώς επιδιώκει να εδραιώσει το καθεστώς του και να το δικαιολογήσει με βάση ένα εθνικιστικό όραμα ισλαμικής έμπνευσης».

Ουσιαστικά, το AKP φαίνεται να επανερμηνεύει τις έννοιες του έθνους, της εθνικής ιστορίας και επικράτειας που συνδέονται απόλυτα με το εθνικό συμφέρον, δίνοντας ποιοτικά διαφορετικό νόημα για την εξυπηρέτηση του δικού του ιδεολογικού πλαισίου. Ο Yavuz (2022, σ. 667) σημειώνει ότι «η ελίτ του AKP έχει ορίσει το εθνικό συμφέρον της χώρας με όρους

αποκατάστασης του ιστορικού μεγαλείου της Τουρκίας και την ηγεσία του μουσουλμανικού κόσμου». Η Σουλάνδρου (2020, σσ. 38-43) κάνει λόγο για τον ισλαμισμό και την οθωμανική κληρονομιά ως δομικά στοιχεία του έθνους, σύμφωνα με το AKP. Στον εθνικισμό λοιπόν του Ερντογάν σε αντίθεση με εκείνον του Κεμάλ, η θρησκεία δε χρησιμοποιείται μόνο για την ομογενοποίηση των περιοχών του ανατολικού κράτους, όπως είχε συμβεί επί Κεμάλ ο οποίος παρόλο που απέφευγε την πολιτική εμπλοκή του Ισλάμ, το χρειαζόταν ως κοινό στοιχείο για να ενώσει όλους τους, τουρκικούς και μη, λαούς που βρίσκονταν εντός των συνόρων της Τουρκίας κάτω από το ίδιο έθνος. Οι Saraçoğlu & Demirkol (2015, σσ. 306-307) υποστηρίζουν ότι η πιο εντυπωσιακή και σημαντική αλλαγή στην αντίληψη του AKP για τον εθνικισμό είναι ο ρόλος που αποδίδεται στον μουσουλμανισμό στον καθορισμό της ταυτότητας και της εμβέλειας του έθνους. Ειδικότερα, στον εθνικισμό του AKP, οι μουσουλμανικές αξίες δεν θεωρούνται ως ένα από τα κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά του τουρκισμού, αλλά έχουν μετατραπεί σε βασικό στοιχείο που καθορίζει τι είναι το έθνος. Με άλλα λόγια, το Ισλάμ δεν είναι αποτελεί πλέον πολιτιστικό συστατικό της τουρκικότητας, αλλά έχει γίνει μια ανεξάρτητη ταυτότητα από μόνη της, και δεν εργαλειοποιείται για την ιδέα της τουρκικότητας. Οι ίδιοι συνεχίζουν, λέγοντας ότι στον εθνικισμό του AKP, οι ισλαμικές αξίες και η οθωμανική κληρονομιά εξομοιώνονται και εισάγονται ως ιστορικά πλεονεκτήματα στην προσπάθειά της Τουρκίας να γίνει περιφερειακός ηγέτης και αξιосέβαστο κράτος στις υπάρχουσες παγκόσμιες σχέσεις ισχύος (Saraçoğlu & Demirkol, 2015, σ. 308).

3.4.3 Ερντογάν ως άλλος Κεμάλ

Στο δοκίμιό του, ο Christofis (2018, σ. 30) επισημαίνει ότι η πολιτική που έχει υιοθετήσει το AKP μοιάζει περισσότερο με εκείνη του Ατατούρκ, τις δεκαετίες 1920 και 1930, από ό,τι με προηγούμενες περιόδους. Όπως αναφέρει ο καθηγητής Μιχαλακόπουλος (2023) το τουρκικό κράτος «είναι μια δημοκρατία που συστάθηκε όχι με συναίνεση αλλά μέσω της βίας». «Με τη χρήση της αγχόνης», όπως πολύ χαρακτηριστικά απάντησε ο Κεμάλ σε Γάλλο διπλωμάτη όταν ερωτήθηκε για τον τρόπο που θα πετύχει τις επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις (Τσιρκινίδης, 2005). Παρατηρώντας κανείς την πολιτική πορεία που ακολουθεί ο Ερντογάν, μέσω της βίας που ασκείται στο εσωτερικό του κράτους και στους θεσμούς του, όπως για παράδειγμα με την απαγόρευση της ελευθερίας έκφρασης, τη φίμωση ή και τη φυλάκιση όσων εκφράζουν αντίθετη άποψη με τα σχέδια του Προέδρου, τη χειραγώγηση των Μ.Μ.Ε., η Τουρκία του Ερντογάν παρουσιάζει τόσο συνέχειες όσο και ρήξεις με το κεμαλικό σχέδιο (Christofis, 2018, σ. 30).

Είναι προφανές, όπως εξηγεί ο Christofis (2018, σ. 31), ότι στόχος του AKP αποτελεί η αποδόμηση του κεμαλικού παρελθόντος και των θεσμών του, ωστόσο δείχνει να έχει αφομοιώσει το συγκεντρωτικό και ανελεύθερο πνεύμα του κεμαλικού συστήματος που περιγράφεται από το σύνθημα «ένα έθνος, ένα κόμμα, ένας ηγέτης». Πράγματι ο Ερντογάν ως άλλος Κεμάλ, μετά το δημοψήφισμα του 2017, είναι απόλυτος κυρίαρχος σε όλες τις πτυχές της ζωής, αφήνοντας ελάχιστα έως μηδενικά περιθώρια για αντιπολίτευση, θεωρώντας την εναντίωση, προδοσία κατά του κράτους, υπό τον φόβο μην ανατραπεί η εξουσία του. Ο Κεμάλ

είχε απαγορεύσει τον πλουραλισμό, αλλά η δε κατάσταση που διαμόρφωσε ο σημερινός Πρόεδρος της Τουρκίας, στο πολιτικό σκηνικό της χώρας, δεν φαίνεται να διαφέρει πολύ σε σχέση με εκείνη των πρώτων χρόνων της Τουρκικής Δημοκρατίας (Christofis , 2018, σ. 31).

Εκείνο όμως το στοιχείο που ισχυρίζεται ο καθηγητής Μιχαλακόπουλος (2023) ότι προστίθεται στην ερντογανική πολιτική, είναι «η μίξη της εθνικιστικής ρητορείας και της θρησκείας». Η μίξη αυτή αιτιολογεί την ύπαρξή της, πέρα από τις προσωπικές φιλοδοξίες για την ανάδειξη του μεγαλείου του Ερντογάν ως ηγέτη, στη διατήρηση της συνοχής εντός του τουρκικού κράτους, αλλά πολύ περισσότερο στην ανασύσταση του οθωμανικού μεγαλειώδους της Τουρκίας όχι ως αυτοκρατορίας αλλά ως περιφερειακής δύναμης (Μιχαλακόπουλος, 2023). Ο Ερντογάν δηλαδή, έχει μεταβάλει τον παραδοσιακό τουρκικό εθνικισμό που είχε εκφραστεί από τον Κεμάλ, αφενός επειδή από την αρχή της εκλογής του πρόσβλεπε, μακροπρόθεσμα, στην επικράτηση του Ισλάμ στην τουρκική πολιτική και αφετέρου επειδή ο ισλαμικός εθνικισμός, λειτουργώντας ως συνεκτικό στοιχείο στο εσωτερικό του κράτους, εξυπηρετεί τα μεγάλονοα σχέδιά του τόσο για την ανάδειξη του ιδίου ως θρησκευτικού ηγέτη, όσο και για την ισχυροποίηση της παγκόσμιας θέσης της Τουρκίας πιστώνοντας στον ίδιο την επιτυχία.

3.4.4 Η «Νέα Τουρκία» (Yeni Türkiye)

Η ατζέντα του Ερντογάν περιβάλλεται από τον τουρκικό ισλαμικό εθνικισμό, ο οποίος διαφέρει από εκείνον που χαρακτήριζε την πολιτική του Κεμάλ. Ο Κεμάλ απέφευγε οτιδήποτε οθωμανικό, καθώς το θεωρούσε ξεπερασμένο, ενώ ο Ερντογάν, όπως καθίσταται σαφές από τον καθηγητή Μιχαλακόπουλο (2022), λειτουργεί βάσει της πεποίθησης ότι η τουρκική φυλή ήταν αυτή που στα δύσκολα χρόνια διαφύλαξε και προώθησε το Ισλάμ και στο πλαίσιο της ύπαρξης αισθήματος «άμυνας» περί κύκλωσης από εχθρούς στην περιφέρειά της, οι οποίοι ακόμη και αν δεν υπάρχουν «κατασκευάζονται», ακολουθεί διαφορετική, αντιδυτική, μουσουλμανική, εθνικιστική, «νέο-οθωμανική» και επεκτατική πολιτική. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί να περιορίσει τα προβλήματα στο εσωτερικό, στρέφοντας την προσοχή έξω από τα σύνορα του κράτους για να συγκεντρώσει τη στήριξη του λαού γύρω από το πρόσωπό του (Μιχαλακόπουλος, 2022).

Η μεγαλύτερη μετατόπιση της τουρκικής πολιτικής συνέβη στη διάρκεια της Αραβικής Άνοιξης, όταν οι ηγέτες του ΑΚΡ παρουσίασαν την Τουρκία ως το ιδανικό μοντέλο για τη συμφιλίωση του νεωτερισμού και του Ισλάμ, μαζί με τη δημοκρατία. Την περίοδο εκείνη αρκετά μέλη της Μουσουλμανικής Αδελφότητας παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις του ΑΚΡ ως προσκεκλημένοι, ενώ η παρουσία τους, όπως παρατηρεί ο Yavuz (2022, σ. 671), χρησιμοποιούνταν από τον Ερντογάν για να υπενθυμίζει στον λαό αφενός πως είναι ηγέτης του μουσουλμανικού κόσμου και αφετέρου πως το ΑΚΡ εργάζεται με στόχο την ισλαμική αλληλεγγύη. Βέβαια, η εξέλιξη της Αραβικής Άνοιξης οδήγησε στην ανάπτυξη αυταρχικών και όχι δημοκρατικών καθεστώτων, ωστόσο φανέρωσε τις αντιδυτικές βλέψεις του Ερντογάν και τα σχέδιά του, στα οποία προσδίδει θρησκευτικό περιβλημα.

Ο Ερντογάν σε διάφορες δηλώσεις του, συνεχώς αναφέρεται στη χρονιά ορόσημο της Τουρκίας, το 2023, με αφορμή την εκατονταετή επέτειο από την ίδρυση του κράτους. Επικαλείται συνέχεια το μεγαλείο της Τουρκίας, την ισχυρή της θέση στην παγκόσμια κατανομή δυνάμεων, μιλά για «σύνορα καρδιάς» σε μια προσπάθεια αναθέρμανσης των εθνικιστικών αισθημάτων, αμφισβητεί συνθήκες που έχει υπογράψει παλαιότερα η Τουρκία όπως της Λωζάννης, εκμεταλλεύεται ως μοχλό πίεσης προς τη Δύση τους μετανάστες. Η Σουλάνδρου (2020, σσ. 42-43) παρατηρεί ότι η ακολουθούμενη πολιτική ατζέντα εξυπηρετεί τις προσωπικές φιλοδοξίες του Ερντογάν ώστε το στίγμα που θα αφήσει στην ιστορία της Τουρκίας να είναι ισχυρότερο από εκείνο του Κεμάλ.

Η ισχυροποίηση της θέσης της Τουρκίας στη Μέση Ανατολή, η σταδιακή ενεργειακή της απεξάρτηση και η αναζήτηση πόρων για μετατροπή της σε χώρα παραγωγής ενέργειας ώστε να αναπτυχθεί οικονομικά, όπως επίσης και η βελτίωση της άμυνας με ίδια κατασκευή αμυντικών συστημάτων για να περιορισθεί η εξάρτηση από άλλες χώρες, είναι παράγοντες που σύμφωνα με τον Αθανασόπουλο (2020, σ. 7) διαμορφώνουν την επιθετική πολιτική που ακολουθεί ο Ερντογάν, χρησιμοποιώντας την εξωτερική πολιτική και την εθνικιστική ρητορεία για να αποτραβήξει το ενδιαφέρον από την οικονομική δυσχέρεια που υφίσταται στο εσωτερικό του κράτους, ειδικά μετά την περίοδο της πανδημίας. Εν τω μεταξύ, από τον ίδιο αναφέρεται ότι οι τουρκικές Ένοπλες Δυνάμεις, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια που εμπλέκονταν σε επιχειρήσεις, εντός των συνόρων, στη νοτιοανατολική Τουρκία εναντίον του Κουρδικού Εργατικού Κόμματος, ανακατεύονται στρατιωτικά και σε άλλες χώρες. Ο Σαμαλής (2022, σσ. 3-4) υποστηρίζει ότι η εξωτερική πολιτική που ακολουθεί η Τουρκία είναι μια μίξη «νεο-οθωμανισμού, ισλαμισμού, εθνικισμού και εσωτερικών εξελίξεων», μετατρέποντας τη στάση της σε επιθετική και επεκτατική, με απώτερο σκοπό, η συμπλήρωση των εκατό χρόνων από την ίδρυση του κράτους, να ανατείλει με μια θέση αυξημένης ισχύος για το κράτος με κυρίαρχο ρόλο ειδικά στα εδάφη της πάλαι ποτέ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η στρατηγική του Ερντογάν, με την πίεση που ασκεί στη Δύση είτε μέσω της προώθησης των προσφύγων, είτε με τις ενεργειακές αναζητήσεις στη Μεσόγειο, είτε με την επιθετική ρητορική μέσω των απειλών για «νυχτερινές επιδρομές»⁹, είτε με τον θρησκευτικό φανατισμό των μουσουλμανικών κοινοτήτων που διαβιούν στη Δύση και δη στην Ευρώπη, ιδιαίτερα μετά την αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος του 2016¹⁰, έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην αρμονική συνύπαρξη με τη διεθνή κοινότητα. Ο Μελέτης (2020) σε άρθρο του εντοπίζει τη χρησιμοποίηση της θρησκείας από τον αυτοαποκαλούμενο ηγέτη του Ισλάμ, Ερντογάν, ως «ασπίδα προστασίας» στην επιθετική του πολιτική, στον «ιερό πόλεμο», ώστε κάθε αντίδραση σε αυτήν να αφορά αυτόματα εναντίωση στον μουσουλμανικό κόσμο.

⁹ Σε διάφορες δηλώσεις του, ο Ερντογάν απειλεί ότι θα εισβάλει στρατιωτικά στην Ελλάδα κατά τις βραδινές ώρες για να επανακτήσει εδάφη που θεωρεί ότι ανήκουν στην Τουρκία.

¹⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ η αποστασιοποίηση από τη Δύση είχε ξεκινήσει νωρίτερα, ήδη από το 2009 εκφράστηκε η υπεροχή των αξιών του Ισλάμ έναντι της Δύσης, μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα οξύνθηκε η εναντίωση και υιοθετήθηκε κατηγορηματικός αντιδυτικός λόγος.

Εν τέλει, η Νέα Τουρκία που οραματίζεται η πολιτική ελίτ, επιδιώκει την απαλλαγή από εξωτερικές παρεμβάσεις και την ελευθερία να επιδιώκει τους δικούς της στόχους. Η άποψη που υποστηρίζεται από το ΑΚΡ είναι, σύμφωνα με τον Yavuz (2022, σ. 674), ότι η διατήρηση στενών σχέσεων με την Αμερική και τη Δύση, περιορίζει την ελευθερία της Τουρκίας. Βέβαια ο στενός δεσμός είχε νόημα για την κρατική ασφάλεια κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, ωστόσο σήμερα δεν υπάρχει σημαντική απειλή για την Τουρκία από χώρες του πρώην σοβιετικού μπλοκ. Οι επικρίσεις από τη Δύση για την ακολουθούμενη πολιτική του Ερντογάν, έστρεψαν τον τελευταίο στη Ρωσία σε μια προσπάθεια εύρεσης εξισορροπητικής δύναμης ενάντια στην πρώτη, αλλά η σχέση είναι ιδιαίτερα επιφυλακτική αφού οι διαφορές τους σε άλλους τομείς συνεχίζουν να υφίστανται. Πάντως γίνεται αντιληπτό ότι η Τουρκία είναι πρόθυμη να συνεργαστεί με τη Ρωσία σε ορισμένους τομείς, καθώς επωφελείται από την ενέργεια, τη στρατιωτική τεχνολογία, τα πυρηνικά έργα, το εμπόριο και τον τουρισμό. Η Τουρκία έχει απομακρυνθεί πολύ από την, παλαιότερα επιδιωκόμενη, ευρωπαϊκή ένταξη, ενώ η Ευρώπη και η ΗΠΑ θεωρούν ότι προσπαθεί να εκμεταλλευτεί την αναδυόμενη δυναμική της Ρωσίας και της Κίνας (Yavuz, 2022, σσ. 673-676).

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι παρά την αρχική διαμόρφωση των θεσμών και εν γένει του κράτους, σύμφωνα με την κεμαλική ιδεολογία, ποτέ δεν έπαψαν να υφίστανται οι μηχανισμοί και οι παράμετροι μέσω των οποίων επρόκειτο να αναδειχθεί η σταδιακή αλλαγή κατεύθυνσης, αναφορικά με τον τρόπο θεώρησης του τουρκικού εθνικισμού. Βέβαια, καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, προβαλλόταν έντονα η διάσταση της θρησκευτικής ταυτότητας, την οποία ο Κεμάλ είχε παραγκωνίσει, ενάντια στον τουρκικό εθνικισμό και στην τουρκική εθνική ταυτότητα, η οικοδόμηση των οποίων βασίστηκε σε συγκεκριμένους ιδεολογικούς πυλώνες όπως συγκεκριμένα της εκκοσμίκευσης.

Στην κεμαλική περίοδο, η θρησκεία υποκαταστάθηκε από το έθνος που αποτελούσε στοιχείο της πολιτικής ενότητας. Τόσο το έθνος όσο και το κράτος ως ένα σώμα, βρίσκονταν υπό τη διοίκηση μιας ολιγαρχικής γραφειοκρατίας, ενώ κεντρικός άξονας ασφάλειας και προστασίας του κράτους και του καθεστώτος ήταν οι Ένοπλες Δυνάμεις. Η γραφειοκρατική ελίτ σε συνδυασμό με τις Ένοπλες Δυνάμεις, αποτελούσαν το λεγόμενο «βαθύ κράτος», το οποίο επηρέαζε σημαντικά, για πολλά ακόμη χρόνια μετά τον θάνατο του Κεμάλ, το πολιτικό σκηνικό της χώρας, επιβάλλοντας αυταρχικά τη βούλησή του. Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης μετά την εκλογική του επικράτηση αποτέλεσε σταδιακά τροχοπέδη στη λειτουργία αυτής της πλευράς του κράτους.

Στο παρελθόν ο Κεμάλ προσπάθησε να δομήσει μια κοινωνία μακριά από ένα σύνολο πρακτικών, ιδεών, κοσμοθεωριών και τρόπων ζωής ή σκέψης που διαχρονικά είχαν διαμορφωθεί, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τον ισλαμικό και θρησκευτικό παράγοντα. Ωστόσο, το Ισλάμ επιβίωνε, κυρίως στην επαρχία και στις περιοχές μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, επιμένοντας στην επιβολή των δικών του όρων στη σύνθεση της καθημερινότητας και της διαβίωσης των πολιτών. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με την έλευση του πολυκομματικού συστήματος, το Πολιτικό Ισλάμ εμφανίστηκε ξανά στο προσκήνιο διεκδικώντας τις θέσεις που είχε απωλέσει. Η έλευση του Μεντερές στην εξουσία, τη δεκαετία του 1950, επέτρεψε μια πιο ανεκτική αναφορά στο Ισλάμ και τις πτυχές του, προσφέροντας ηθική ικανοποίηση σε μεγάλες μάζες της κοινωνίας που ήταν προσκολλημένες ηθικά, κοινωνικά, ιδεολογικά στις αρχές του. Στο πέρασμα των χρόνων, το κεμαλικό κατεστημένο άρχισε να φθίνει, αφού πέρα από τον θρησκευτικό περιορισμό, αντιμετώπιζε ζητήματα άνισης κατανομής του πλούτου ιδιαίτερα προς τις επαρχιακές περιοχές, καθιστώντας, για ψηφοθηρικούς λόγους, αναγκαία την προσφορά κοινωνικής και οικονομικής βοήθειας σε αυτές, ώστε να δομηθεί ισχυρή αντιπολιτευτική γραμμή.

Η σταδιακή κατάρρευση της κεμαλικής πολιτικής ελίτ, έφτασε στο απόγειό της στις αρχές της δεκαετίας του 2000 και συνοδεύτηκε από την εδραίωση του ΑΚΡ στην εξουσία από το 2002. Το ΑΚΡ ανέλαβε να «σώσει» το κράτος μετά από τον καταστροφικό σεισμό του 1999 και την μεγάλη οικονομική κρίση που ξέσπασε στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Η πολιτική πορεία του ΑΚΡ δεν είχε εξ αρχής τη σημερινή της μορφή. Τα πρώτα χρόνια εμφανίστηκε διαλλακτικό και

με εμφανή τάση προς τη Δύση και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη συνέχεια και αφού τελικά κατάφερε να απομακρύνει από τις θέσεις εξουσίας τα απομεινάρια του κοσμικού κατεστημένου, εγκατέστησε στην εξουσία τους εκφραστές του Πολιτικού Ισλάμ και δημιούργησε μία νέα ισχυρή μεγαλο-αστική τάξη, τόσο πολιτική όσο και οικονομική, η οποία απολάμβανε την απόλυτη στήριξη του νέου συστήματος εξουσίας. Πλέον, από το 2010 περίπου και έπειτα η κεμαλική κληρονομιά, απέμεινε στις μνήμες του προηγούμενου αιώνα και η νέα συλλογική συνείδηση διαμορφώθηκε βάσει της ιδιοσυγκρασίας του ισλαμικού κόμματος που κυβερνά.

Σε αντίθεση δηλαδή με την αρχική μετριοπαθή ισλαμική εικόνα του κόμματος, προτεραιότητα του οποίου αποτελούσε η αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ανασύσταση της σχέσης της Τουρκίας με τη Δύση, τελικά, το ΑΚΡ εργαλειοποίησε αυτές τις δημοκρατικές προεκτάσεις ώστε μέσω του εξισλαμισμού της κοινωνίας και γενικότερα του επιτελικού κράτους, να αποδυναμώσει την αντιπολίτευση και να συγκεντρώσει στα χέρια του την πλήρη εξουσία. Ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος, ο ηγέτης του ΑΚΡ αποδόθηκε στην κυριολεξία σε μια προσπάθεια εξόντωσης οποιουδήποτε στεκόταν απέναντί του, μέσω του ελέγχου του συνόλου των κρατικών θεσμών και του δημόσιου τομέα, της χειραγώγησης των Μ.Μ.Ε. και τέλος των Ενόπλων Δυνάμεων. Χάρη στην οικονομική ανάπτυξη, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης είχε αποκτήσει συγκεκριμένη εκλογική βάση αποτελούμενη από φιλο-ισλαμιστές, οι οποίοι ως ανταμοιβή απολάμβαναν προνόμια από την κυβέρνηση. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ερντογάν κατέχει τον πλήρη έλεγχο του κράτους, ενώ η σχέση επίδρασης εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής λειτουργεί θετικά προς την αύξηση της δύναμής του.

Οι αποφάσεις που λαμβάνονται γενικότερα για τη διακυβέρνηση του κράτους, υπαγορεύονται από τον ίδιο τον Ερντογάν, αφού έχει ελαχιστοποιήσει τον συμβουλευτικό και καθοδηγητικό ρόλο των υπουργών. Επί της ουσίας, το ΑΚΡ, παρόλο που επιθυμεί να βάλει τέλος στο παλιό κεμαλικό status quo, φαίνεται να οικειοποιείται τους ίδιους μηχανισμούς με αυτό και λειτουργεί σύμφωνα με το κεμαλικό αυταρχικό κατεστημένο, νομιμοποιώντας τη χρήση βίας κατά της αντιπολίτευσης. Κυβερνά αυταρχικά και απολυταρχικά, αρνούμενος να δεχτεί οποιαδήποτε κριτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η άσκηση εξωτερικής πολιτικής, η οποία αντιπροσωπεύει προσωπικές πεποιθήσεις του ίδιου. Επιπλέον, όπως διατυπώθηκε στην παρούσα εργασία, επιδιώκεται η στρατηγική αυτονόμηση από τις ΗΠΑ και την Ευρώπη, αφού η Δύση προβάλλεται ως αποικιακή, ρατσιστική και αντιμουσουλμανική, αδυνατώντας να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της Τουρκίας.

Το Ισλάμ στην εξουσία φαίνεται ότι τελικά δεν ήταν ο μοναδικός σκοπός του ηγέτη του ΑΚΡ, Ερντογάν. Όπως αναλυτικά περιγράφηκε, ο Ερντογάν εργάστηκε για να επαναδομήσει τις αρχές που είχε επιβάλλει ο Κεμάλ, δεχόμενος τους όρους που ο τελευταίος είχε εισάγει στο τουρκικό κράτος, αλλά με διαφοροποιημένη εννοιολογική υπόσταση. Η αντικατάσταση του τουρκικού εθνικισμού του Κεμάλ από τον ισλαμικό εθνικισμό του Ερντογάν αιτιολογείται εν ολίγοις από:

- την αδιάκοπη πίστη του τουρκικού λαού στο Ισλάμ,
- την αποτυχία του κεμαλισμού για τη δημιουργία ενιαίας εθνικής ταυτότητας των διαφόρων λαών που απαρτίζουν την Τουρκική Δημοκρατία, με αποτέλεσμα να προβάλλεται η θρησκεία ως λύση στο ζήτημα,
- την αναζήτηση του διεθνούς κύρους της Τουρκίας στα πρότυπα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την απεξάρτηση από τη Δύση, την ενεργειακή και στρατιωτική αυτονομία και την ανάπτυξη ισχυρής οικονομίας,
- τη δαιμονοποίηση της Δύσης ως υπαίτια για τα δεινά στο εσωτερικό του κράτους όπως η φτώχεια και η οικονομική δυσχέρεια,
- την υποτιθέμενη συνεχή απειλή του κράτους από εχθρούς προκειμένου να φαντάζει διαρκώς ορθή η αυταρχική πολιτική βάσει της ερντογανικής αντίληψης για την ασφάλεια της χώρας,
- τις αυτοκρατορικές βλέψεις του Ερντογάν που στηρίζει την πολιτική του κατεύθυνση στην αντίληψη της τουρκικής ταυτότητας ως νεο-οθωμανικής και ισλαμικής, τοποθετώντας τον εαυτό του στο επίκεντρο των εξελίξεων, θέτοντας ως ορόσημο των εξελίξεων το έτος 2023 που συμβολίζει τα εκατό χρόνια από την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας.

Ο Ερντογάν, χρησιμοποιώντας τη θρησκεία και τον οθωμανικό εθνικισμό, θέλει να καταστήσει την Τουρκία σημαντικό παίκτη της διεθνούς πολιτικής σκακιέρας, αποκαθιστώντας σύμφωνα με τον ίδιο, το μεγαλειώδες του Τουρκικού Κράτους που ταυτίζεται με αυτό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ερντογάν δε, επιθυμεί να μείνει στην ιστορία ως ο ενορχηστρωτής της εικόνας της Νέας Τουρκίας, η οποία δεν ξεχνά τον ιδρυτή της, αλλά επαναπροσδιορίζει την ιστορική της υπόσταση βάσει της οθωμανικής της κληρονομιάς. Ο Τούρκος Πρόεδρος έχει καταφέρει να αυξήσει την περιφερειακή επιρροή του κράτους, ωστόσο η επιθετική εξωτερική πολιτική σε συνδυασμό με την αυταρχική εσωτερική πολιτική, ανάγκασαν τη Δύση να τηρήσει αρκετά επιφυλακτική θέση προς την Τουρκία. Ο Ερντογάν συνεργάστηκε ακόμη και με τρομοκρατικές οργανώσεις για να εδραιωθεί η Τουρκία ως ηγέτιδα δύναμη της Μέσης Ανατολής και των γειτονικών περιοχών, ενώ δε δίστασε να στραφεί ακόμη και στην Ρωσία, όταν αισθάνθηκε ότι εκεί εντοπίζεται το τουρκικό εθνικό συμφέρον (Μήτσουρας, 2022, σ. 38). Όμως, ο καταστροφικός σεισμός που έπληξε τη νοτιοανατολική Τουρκία και η επακόλουθη δυσμενής οικονομική κατάσταση σε συνδυασμό με τις εκλογές του Μαΐου του 2023, δεν του άφηναν πολλά περιθώρια αντίδρασης στην Αμερική και στην Ευρώπη, αφού χρειαζόταν τόσο την οικονομική όσο και την πολιτική υποστήριξή τους.

Εν κατακλείδι, σαφώς συνάγεται το συμπέρασμα ότι η παλαιά αντιπαράθεση μεταξύ κεμαλικών και ισλαμικών έχει δώσει τη θέση της στην αντίστοιχη μεταξύ ερντογανικών και μη. Η τομή στην τουρκική κοινωνία έχει γίνει και είναι βαθιά. Δεν τίθεται πλέον ζήτημα εκδυτικισμού και εκσυγχρονισμού, όπως είχαν αναγγελθεί κατά την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας. Έχει επικρατήσει το Πολιτικό Ισλάμ με ισχυρές εθνικιστικές διαστάσεις, απέναντι στο οποίο, όπως φαίνεται, δεν υπάρχει έκφραση αντίθετης άποψης. Αυτή η τάση ισλαμικού νέο-

οθωμανισμού που ουσιαστικά αφορά τη νέα όψη του τουρκικού εθνικισμού, η οποία ξεπερνά τα φυσικά σύνορα της Τουρκίας, είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη προς τις γειτονικές χώρες, πόσω δε μάλλον για την Ελλάδα, αφού η Τουρκία διεκδικεί συνεχώς περισσότερη ισχύ, αμφισβητώντας τις συνθήκες που έχουν υπογραφεί και τις αποφάσεις των διεθνών δικαστηρίων. Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθεί ότι το αποτέλεσμα των εκλογών του 2023 έγειρε και πάλι υπέρ του ΑΚΡ, παρόλο που μεγάλο μέρος του πληθυσμού είναι δυσαρεστημένο από τη διακυβέρνηση του Ερντογάν ειδικά μετά τον καταστροφικό σεισμό. Η εκλογική αυτή επιτυχία ύστερα από είκοσι και πλέον χρόνια διακυβέρνησης, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της μελλοντικής αντίληψης περί της τουρκικής εθνικής ταυτότητας και των τουρκικών πολιτικών πρακτικών τόσο εντός όσο και εκτός συνόρων, γεγονός που ενδεχομένως θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στα επόμενα χρόνια.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Alaranta, T. (2011). *Kemalism, enlightenment and legitimacy: The reproduction of secular national identity in Turkey, 1930-1980*. New York: LAP Lambert Academic Publishing.

Alaranta, T. (2014). *Contemporary Kemalism: From Universal Secular Humanism to Extreme Turkish Nationalism*. London: Routledge.

Angel, R., & Stephen Larabee, F. (2008). *The Rise of Political Islam in Turkey*, 1st ed, RAND Corporation, 2008, Διαθέσιμο στο: Ανάκτηση Ιανουάριος 20, 2023, από JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/10.7249/mg726osd>

Arnakis, G. (1960). *Turanism: An Aspect of Turkish Nationalism*. 1, 19-32. *Balkan Studies*.

Arsu, S. (2011). *With 4 names, Turkey Marks new Era*. *The New York Times*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 12, 2023

Ataturk, K. (2004). *Nutuk O Μέγας Ρητορικός*. (Μ. Μαυροπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα.

Aydin, S., & Cakir, R. (2007). *Political Islam in Turkey* (Τόμ. 265). CEPS Working Document.

Aydintasbas, A. (2018). *Erdogan The Nationalist Vs Erdogan The Islamist*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 27, 2023, από Hoover Institution: <https://www.hoover.org/research/erdogan-nationalist-vs-erdogan-islamist>

Aydogan, M. (2002). *Yeni Dünya Düzeni Kemalizm ve Türkiye / 20. Yüzyılın Sorgulanması / 1-2 Ciltler*. Istanbul: Kum Saati Yavinlan.

Ayoob, M. (2008). *The many faces of Political Islam: Religion and Politics in Muslim World*. Ανάκτηση Ιανουάριος 16, 2023, από JSTOR: <https://doi.org/10.3998/mpub.189346>

Bernard, L. (2001). *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας* (Τόμ. 1). Αθήνα: Παπαζήση.

Bernard, L. (2002). *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας* (Τόμ. 2). Αθήνα: Παπαζήση.

Christofis, N. (2018). *The AKP's 'Yeni Türkiye': Challenging the Kemalist Narrative?* (3 εκδ., Τόμ. 23). *Mediterranean Quarterly: A Journal of Global Issues*.

Cleveland, W., & Bunton, M. (2009). *A History of the Modern Middle East*. New York: Westview Press.

Cuthell Jr., C. (2009). *Ataturk Kemal (Mustafa Kemal)*. Στο A. Gabon, & M. Bruce, *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (σσ. 56-60). New York: Facts on File.

Dankwart, R. (1985). *Kemalism*. Στο K. Grothusen, *Handbook on South Eastern Europe* (Τόμ. IV, σσ. 237-247). Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Duman, D. (1997). *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*. Izmir: DOKUZ EYLÜL YAYINLARI.

Dumont, P. (1984). The Origins of Kemalist Ideology. Στο M. Landau Jakob, Atatürk and the Modernization of Turkey (σσ. 39-41). Colorado: Westview Press.

Dumont, P. (1998). Κεμάλ. Ο δημιουργός της νέας Τουρκίας. Αθήνα: Κούριερ.

Ekinci, B., & Rüzgar, A. (2020). Erdoğan's fantasy of a Turkish nationalist, Islamist empire poses a serious risk for the world. Ανάκτηση Φεβρουάριος 28, 2023, από Rosa Luxemburg Stiftung Brussels Office: <https://www.rosalux.eu/en/article/1811.erdo%C4%9Fan-s-fantasy-of-a-turkish-nationalist-islamist-empire-poses-a-serious-risk.html>

Görener, A., & Ucal, M. (2011). The Personality and Leadership Style of Recep Tayyip Erdoğan: Implications for Turkish Foreign Policy (3 εκδ., Τόμ. 12). Turkish Studies. doi:10.1080/14683849.2011.604216

Hakki, T. (2017). A history of Turkey's AKP- Gülen conflict. Mediterranean Politics. doi:10.1080/13629395.2017.1328766

Hale, Y. (2013). Becoming Turkish: nationalist reforms and cultural negotiations in early republican Turkey, 1923-1945. Syracuse New York: Syracuse University Press.

Imge, O. (2021). Epistemic Injustice from Afar: Rethinking the Denial of Armenian Genocide. (2), 35, 120-132. Social Epistemology. doi:10.1080/02691728.2020.1839593

Kazancıgil , A. (1981). The Ottoman Turkish State and Kemalism. Στο A. Kazancıgil, & E. Özbudun, Atatürk. Founder of a Modern State (σσ. 37-56). London: C. Hurst & Company.

Kizilyurek, N. (2006). Κεμαλισμός: Η Γένεση και η εξέλιξη της επίσημης Ιδεολογίας της Τουρκίας. Αθήνα: Μεσόγειος.

Kongar, E. (1999). 21. Yüzyılda Türkiye/2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. Istanbul: Remzi Kitabevi.

Kuru, A. (2012). The Rise and Fall of Military Tutelage in Turkey: Fears of Islamism, Kurdism, and Communism. Insight Turkey(2), σσ. 37-57. Ανάκτηση από <https://www.insightturkey.com/articles/the-rise-and-fall-of-military-tutelage-in-turkey-fears-of-islamism-kurdism-and-communism>

Laciner, S. (2009). Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism (1983-1993) (Τόμ. 2). USAK yearbook.

Lusher, A. (2016). Conspiracy theorists claim power grab attempt was faked by Erdogan. Independent. Ανάκτηση Φεβρουάριος 16, 2023, από <https://www.independent.co.uk/news/world/turkey-coup-conspiracy-theory-erdogan-military-gift-from-god-soldiers-istanbul-a7140516.html>

Mango, A. (2002). Atatürk: The Biography of the founder of Modern Turkey. New York: Overlook Press.

Metz, H. (1996). Turkey: A country study. Washington: Library of Congress.

Migdalovitz, C. (2007). Turkey's 2007 Elections: Crisis of Identity and Power. CEPS Working Document.

Mikhail, A. (2020). Why Recep Tayyip Erdogan's Love Affair with the Ottoman Empire Should Worry The World. Ανάκτηση Φεβρουάριος 28, 2023, από Time: <https://time.com/5885650/erdogans-ottoman-worry-world/>

Motadel, D. (2014). Islam and the European Empires. UK: Oxford University Press.

Narli, N. (1999). The rise of the islamist movement in Turkey. 3(3). MERIA Journal. Ανάκτηση Νοέμβριος 8, 2022, από <http://meria.idc.ac.il/journal/issue3/jv3n3a4.html>

Öniş, Z. (1997). The political economy of Islamic resurgence in Turkey: the rise of the Welfare Party in perspective (4 εκδ., Τόμ. 18). Third World Quarterly. Ανάκτηση από JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/3993215>

Pinar, T. (2005). Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity (6 εκδ., Τόμ. 1). Turkish Studies. doi:10.1080/1468384042000339294

Poulton, H. (2000). Ημίψηλο, γκρίζος λύκος και ημισέληνος (Ο τουρκικός εθνικισμός και η δημοκρατία στην Τουρκία). Αθήνα: Οδυσσέας.

Ramazan , G. (1996). Turgut Ozal and Turkish Foreign Policy: Style and Vision, Foreign Policy.

Saraçoğlu, C., & Demirkol, O. (2015). Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity. Ανάκτηση από JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/43917134>

Shankland, D. (2003). Ισλάμ και κοινωνία στην Τουρκία. Αθήνα: Κριτική.

Sinan, C. (2009). Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, secularism and nationalism. Routledge.

Smith, T. (2005). Civic Nationalism and Ethnocultural Justice in Turkey. Human Rights Quarterly. 2(27). Ανάκτηση Δεκέμβριος 19, 2022, από <http://www.jstor.org/stable/20069794>

Suna, K. (1980). Kemalism in Contemporary Turkey. International Political Science Review(1), σσ. 381-404.

Taşpınar, Ö. (2011, Μάρτιος 8). BROOKINGS. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 21, 2023, από US – EUROPE ANALYSIS SERIES NUMBER 50: The Three Strategic Visions of Turkey: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0308_turkey_taspinar.pdf

Van Gent, A. (2011). Τουρκικά Πήγματα. Αθήνα: Παπαζήση.

Weiker, W. (1963). The Turkish Revolution 1960 – 1961. Washington: Brookings Institution.

Yavuz , H. (2022). The motives behind the AKP's foreign police: neo-Ottomanism and strategic autonomy (5 εκδ., Τόμ. 23). Turkish Studies. doi:10.1080/14683849.2022.2100700

Yavuz, H. (2003). Islamic Political Identity in Turkey. New York: Oxford University Press.

Yavuz, H. (2018). A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement (Τόμ. 19). Politics, Religion & Ideology.

Zurcher, E. (1998). Turkey: A Modern History. London: I.B. Tauris & Co Ltd.

Ελληνόγλωσση

Αθανασόπουλος, Α. (2020). Το τρίγωνο Παρίσι-Αθήνα-Άγκυρα: Ένα παιχνίδι επιρροής στην Ανατολική Μεσόγειο. ΕΛΙΑΜΕΠ. Ανάκτηση Μάρτιος 20, 2023, από <https://www.eliamep.gr/publication/%CF%84%CE%BF-%CF%84%CF%81%CE%AF%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B9-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1-%CE%AC%CE%B3%CE%BA%CF%85%CF%81%CE%B1-%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CE%B9/>

Αναγνωστοπούλου, Σ. (2004). Τουρκικός Εκσυγχρονισμός. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Αρσονιάδης, Β. (2016). Η υψηλή στρατηγική της Τουρκίας και η σχέση της με τη θεωρία του "Στρατηγικού Βάθους". Η περίπτωση των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής (2002-2012). Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Βαρβούνης, Μ. (2008). Κεμάλ. Ο δημιουργός της σύγχρονης Τουρκίας. Αθήνα: Περισκόπιο.

Γεωργιλάκης, Ν. (2017). Η πολιτική βιογραφία του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Γεωργίου, Α. (2020). Κοινωνίες σε εξέλιξη: Από τον Κεμάλ Ατατούρκ στον Ερντογάν. Μεσολόγγι: Πανεπιστήμιο Πατρών.

Ευρυβιάδης, Μ. (2015, Φεβρουάριος 15). Hellas Journal. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 21, 2023, από Η Θάτσερ, ο Αναστασιάδης και ο ...Ερντογάν: <https://hellasjournal.com/2015/02/i-thatser-o-anastasiadis-ke-o-erntogan/>

Κασιδιάρης, Θ. (2018). Σύγχρονη Τουρκία: Πιστή στις Μεταρρυθμίσεις ή όμηρος της Πίστης στο Ισλάμ;. Κόρινθος: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Λίβας, Σ. (2017). Όψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών. Αθήνα: Παπαζήση.

Λίτσας, Σ. (2007). Η σύγχρονη Τουρκική πραγματικότητα και ο ρόλος του στρατού στις δομές εξουσίας του κράτους: Από τη θεσμική κατοχύρωση στη συνειδησιακή ταύτιση. Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.

Μελέτης, Ν. (2020, Οκτώβριος 27). Liberal. Ανάκτηση Μάρτιος 20, 2023, από Ο «Ιερός πόλεμος» του κυρίου Ερντογάν και τα όρια ανοχής της Δύσης: <https://www.liberal.gr/amyna-diplomatia/o-ieros-polemos-toy-kyrioy-erntogan-kai-ta-oria-anohis-tis-dysis>

Μητράρας, Α. (2010). Η ιδέα του Τουρκικού Εθνικισμού στο έργο του Ζιγιά Γκιοκάλπ και η επίδρασή του στον κεμαλισμό. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Μήτσουρας, Κ. (2022). Ο Νέο οθωμανισμός του ΑΚΡ και η επίδραση του στην εσωτερική και περιφερειακή πολιτική της Τουρκίας. Η περίπτωση της Μέσης Ανατολής. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μιχαλακόπουλος, Γ. (2020). κάτω από την ίσαλο γραμμή... Προσεγγίζοντας την Τουρκία που αγνοούμε. Αθήνα: οσελότος.

Μιχαλακόπουλος, Γ. (2023, Φεβρουάριος 12). Μύθος και Πραγματικότητα. (Γ. Ρεβύθης, Δημοσιογράφος) Ανάκτηση Μάρτιος 16, 2023, από <https://www.youtube.com/watch?v=L7zIbRcC-nM>

Μιχαλακόπουλος, Γ. (2022, Μάρτιος 13). Μύθος και πραγματικότητα. (Ι. Ρεβύθης, Δημοσιογράφος) Ανάκτηση Μάιος 16, 2022, από <https://youtu.be/ZuxG4F4h2Cc>

Μούδουρος, Ν. (2017). Ο Μετασχηματισμός της Τουρκίας. Από την κεμαλική κυριαρχία στον ισλαμικό νεοφιλελευθερισμό. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μούδουρος, Ν. (2011). Ισλάμ Πολιτική και Οικονομία στην Τουρκία. Από την αστική τάξη του Κεμαλισμού στο κεφάλαιο του Ισλάμ. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Μούδουρος, Ν. (2021). Η Ανατολική Μεσόγειος ως «Γαλάζια Πατρίδα»: «Νέες» γεωπολιτικές αντιλήψεις και ο συνασπισμός της «επιβίωσης του κράτους» στην Τουρκία (Τόμ. 7). (Ι. Προμηθέας, Επιμ.) Ετήσια επιθεώρηση Ιστορίας, Κοινωνίας και Πολιτικής.

Μουστάκα, Ε. (2015). Το ισλαμικό στοιχείο στην τουρκική πολιτική ζωή. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Μπαλάσκα, Μ. (2021). Η εκπαίδευση ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης: Η περίπτωση των εκπαιδευτηρίων της κοινότητας Gülen και οι διώξεις του Κ.Δ.Α. σε βάρος τους. Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Μπαλτός, Γ. (2019). Γεω-οικονομικές και γεω-στρατηγικές δυνάμεις. Εφαρμογή στην Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή: Ο οθωμανισμός και ο κεμαλισμός ως κύριοι εθνικοί ιδεολογικοί άξονες του τουρκικού κράτους. Χίος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Οζκιρμιλί, Ο., & Σοφός, Σ. (2008). Το Βάσανο της Ιστορίας (Ο Εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία). Αθήνα: Καστανιώτη.

Παπακώστα, Γ. (2010). Το τουρκικό πολιτικό σύστημα. Συνέχεια και αλλαγή. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Πεσμαζόγλου, Σ. (1993). Ευρώπη – Τουρκία. Ανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων. Αθήνα: Θεμέλιο.

Σαμαλής, Γ. (2022). Αναζητώντας κυριαρχία στη Μεσόγειο. Η γαλλική αντίδραση απέναντι στην τουρκική προβολή ισχύος. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Σαρρή, Ν. (1992). Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην Πρώτη Τουρκική Δημοκρατία – Ενότητα πρώτη: Η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας. Αθήνα: Γόρδιος.

Σουλάνδρου, Β. (2020). Η εξωτερική πολιτική του Ερντογάν σε σχέση με την Ελλάδα: Νέο-οθωμανισμός, ισλαμισμός και τουρκικό εθνικό συμφέρον. Αθήνα : Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.

Σπανάκης , Α. (2016). Η Τουρκία υπό μετάβαση. Ο ρόλο του ΑΚΡ ως εργαλείο μετάβασης στην μετα-κεμαλική εποχή. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Σταματόπουλος, Θ. (2021). Ο ρόλος της Τουρκίας στην ζώνη σύγκρουσης στην Ανατολική Μεσόγειο: Μια διαφορετική χώρα και μια ματιά στο μέλλον. Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.

Τρούλης, Μ. (2015). Επιθετικός ρεαλισμός και τουρκική εξωτερική πολιτική: Το στρατηγικό βάθος του ενεργειακού συντελεστή ισχύος. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Τσιρκινίδης, Χ. (2005). Έχω όπλο την αγχόνη... Θεσσαλονίκη: Ερωδιός.